

A Legio II Adiutrix hivatásos katonáinak családjai

jelige: Victoriaconcordiacrescit

Tartalomjegyzék

I. BEVEZETÉS	3
I. 1. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS	3
I. 2. A CSALÁD FOGALMA	5
II. A FORRÁSOK	7
III. A CSALÁDOK ÖSSZETÉTELE	11
III.1. A PÁRVÁLASZTÁS	11
III.2. A KATONACSALÁDOK	18
III.3. FÉLÁRVÁK, ÁRVÁK, KATONAÖZVEGYEK	20
III.4. A CSALÁDALAPÍTÁSI HAJLANDÓSÁG	22
IV. A VAGYONI HELYZET	25
IV.1. A TÁRSADALMI MOBILITÁS – CIVIL TISZTSÉGEK	25
IV.2. A VAGYON – A SÍREMLÉKEK KÖLTSÉGE, TÍPUSA	26
IV.3. A TÁRSADALMI TŐKE – AZ ÖRÖKÖSÖDÉS KÉRDÉSE	28
V. ÉRZELMEK KIFEJEZÉSE A FORMULÁRIS SZÖVEGEKBEN?	30
VI. ÖSSZEFOGLALÁS	37
VII. BIBLIOGRÁFIA	39

I. BEVEZETÉS

I. 1. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS¹

E dolgozat a 89-től egészen az 5. század első harmadáig Pannoniában, a mai Óbuda helyén egykor fekvő Aquincumban állomásozó alakulattal, a Legio II Adiutrixszel foglalkozik.² Célja nem az egység történetének megírása, hiszen azt – a rendelkezésre álló források alapján – már megtették mások. A legio háborús részvételeiről és állomáshelyeiről Emil Ritterling,³ majd az ő nyomán, új feliratok birtokában Lőrincz Barnabás is írtak,⁴ illetve várostörténeti vagy provinciátörténeti tanulmányok és monográfiák több alkalommal is szót ejtenek az alakulatról.

Aquincummal behatóan foglalkozott a Szendi Károly szerkesztette *Budapest története* első és második köteteként megjelent *Budapest az ókorban, 1-2. rész.* című, nagyigényű összefoglalás, amely 1942-ben jelent meg, és ugyan egy fejezete vizsgálja is az aquincumi családokat, köztük a Legio II Adiutrix néhány katonájának feliratát, ez mégsem átfogó elemzés.⁵ Mócsy András 1959-ben írta meg a Pannonia népességtörténetére koncentráló könyvét,⁶ amelyet Barkóczy László folytatott egy 1964-es tanulmányában.⁷ Előbbi Marcus Aureliusig, utóbbi Diocletianusig terjedően jelölte ki tárgyát, és mindkét szerző városonként és népenként elemzi az egyes közösségeket, így értelemszerűen Aquincumot is. Mindketten külön fejezetet szántak a hadseregnek, ám általánosságban beszélnek a pannoniai haderőről. 1975-ben megjelent a Gerevich László által szerkesztett, újabb *Budapest története*, amelynek római kort bemutató fejezetében Nagy Tibor vizsgál társadalomtörténeti kérdéseket, de azok középpontjában nem a II Adiutrix áll.⁸

Pannonia-történeti munkáiban Mócsy András többször említi a legiót.⁹ Ugyanez igaz az általa, valamint Fitz Jenő és Lőrincz Barnabás által szerkesztett *Pannonia régészeti kézikönyve* című kötetre.¹⁰ Számos alkalommal szólnak az egységről a *Fontes Pannoniae Antiquae* sorozat

¹ E fejezet, bár a szakirodalmakat kronológiai sorrendben citálja, mégis jobbnak láttam kerülni a historiográfiai áttekintés kifejezést, hiszen nem a művek történetírói jegyek vagy iskolák szerinti vizsgálata a bevezető célja.

² Mivel a legiót Kr. u. 69-ben alapították, így a dolgozatban előforduló valamennyi évszám Kr. utáni.

³ RITTERLING, E. 'Legio', 1925, 1437-1456.

⁴ LŐRINCZ 2000, 159-168.

⁵ BT 1942. A családokhoz ld. 525-527!

⁶ MÓCSY 1959, 59-73.

⁷ BARKÓCZI 1964, 275-283.

⁸ BT 1975.

⁹ MÓCSY 1974, *passim*.

¹⁰ PRK 1990, *passim*.

kötetvégi történeti áttekintői,¹¹ illetve Kovács Péter provinciátörténeti monográfiája is.¹² Ilyen előzmények után a legio történetét illetően csupán egy táblázatra szorítkoztam, ami a dolgozathoz szorosan nem kapcsolódik, ezért a melléklethez csatoltam.¹³

E tanulmány egy eddig – ilyen formában – érintetlen témát tárgyal: a hivatásos katonák családjával kíván foglalkozni. Persze születtek társadalomtudományi érdeklődésű írások is Aquincum vagy Pannonia kapcsán (lásd fentebb), és a hadsereget is vizsgálták már a hagyományostól eltérő, inkább a posztmodern történeti iskolákba illeszkedő témák mentén, úgy mint művelődés, vallás,¹⁴ vagy akár a katonákhoz köthető nők.¹⁵ Utóbbi szempontot helyezi előtérbe Agnieszka Tomas tanulmánya, aki a Legio I Italica katonáinak feliratainak szereplő nőkkel foglalkozik, viszont érdeklődési köre igencsak szűk, és talán forrásai sem tették lehetővé, hogy e nők életkorán, nevén, származásán vagy társadalmi státuszán túlmenően egyéb szempontokat is vizsgáljon. Végül megemlítendő, hogy készült már legiotörténeti monográfia is egy másik alakulat kapcsán. Edward Dabrowa könyve hagyományos kérdésekre keresi a választ: az egység eseménytörténetének elbeszélése mellett csupán a Legio X Fretensis tisztjeinek proszopográfiáját tárja elénk.¹⁶

Márpedig néhány alakulat, mint a Legio II Adiutrix is, igencsak hosszú ideig tartózkodott egy állomáshelyen, és így az adott társadalmi tér megszilárdult elemévé vált, folytonos szimbiózisban élve a város és territóriumuk őslakosaival, bevándorló római polgáraival, kereskedőivel stb., ezért ezek kölcsönhatásait mindenképp érdemes alaposabban szemügyre venni. További probléma, és a dolgozat tárgymegjelölését még inkább indokolja, hogy ugyan számos tanulmány vagy katalógusbeli kommentár foglalkozik a legio egy-egy feliratával, híresebb katonájával,¹⁷ az azokat átfogóan kiértékelő írásokban némiképp szűkölködünk. Bár Nagy Tibor foglalkozott a Legio II Adiutrix lovagrendű tribunusaival, e vizsgálatok érdeklődése a katonák életútja, karrierje köré csoportosult.¹⁸

¹¹ FPA 2, FPA 3-5.

¹² KOVÁCS 2014.

¹³ Ld. melléklet „A LEGIO II ADIUTRIX HADTÖRTÉNETE”!

¹⁴ LEE 2020, 113-153, illetve HAYNES 2013, 191-236 és 301-336.

¹⁵ TOMAS 2015, 93-124.

¹⁶ DABROWA 1993.

¹⁷ A Tituli Aquincenses 4 kötete (2009-2020), DOBÓ 1968 vagy FITZ 1994.

¹⁸ NAGY 1991.

Így tehát a dolgozat célkitűzését a következőképpen lehet megfogalmazni: a legio (elsősorban, de nem kizárólagosan) feliratos emlékei segítségével kísérli meg a hivatásos katonák családi helyzetét felvázolni. A következő fejezetekben ennek megfelelően szó lesz a katonák és családjaik származásáról, jogi státuszáról (a személyi szabadság és a polgárjog kérdéséről egyaránt), az esetleges katonacsaládokról, a feleségválasztásról, a katonák családjainak árván vagy félárván maradt gyermekeiről, a megözvegyült katonafeleségekről, a családok vagyoni helyzetéről, illetve a katonák civil tisztségeket vállaló rokonairól. Végül a dolgozat megkísérli az alapvetően formuláris feliratok szövegei alapján kimutatni, hogyan ragadható meg a családtagok közti érzelmi viszony.

I. 2. A CSALÁD FOGALMA

A családnak mint társadalmi egységnek számos szociológiai definíciója ismert. A teljesség igénye nélkül itt most kettőt citálnék röviden. Andorka Rudolf szerint: „Együtt élő kiscsoport, amelynek tagjait házassági vagy leszármazási, más szóval vérségi (esetleg örökbefogadási) kapcsolat köti össze.”¹⁹ Anthony Giddens némileg eltérően fogalmaz: „Olyan emberek csoportja, akiket közvetlen rokonsági kapcsolat fűz össze, és felnőtt tagjai vállalják a gyermekek gondozását.”²⁰

A család fogalmának meghatározása, vagy legalábbis a tudományos paradigmák közti állásfoglalás nem célja a dolgozatnak. Csupán azon közös vonásaikra szándékozom rámutatni, melyek meggátolják, hogy ezeket vizsgálataim során a pontos értelmük szerint felhasználhassam: a definíciók alapját a modern társadalmak adják, amelyek egy teljesen más történelmi kontextusban születtek, így szerkezetük, működési mechanizmusai részben vagy egészében eltérnek az ókori rómainakétól.

Nem törekszem az antik római család hasonló definíciójának megalkotására, ugyanakkor a kutatáshoz szükséges források összegyűjtéséhez lényeges volt egy saját munkadefiníciót létrehoznom. Ennek alapjául a római *familia* szolgált, amely egy jóval tágabb értelmű fogalom, és ami nagyon fontos: elsősorban jogi kategória, vagyis magába foglalja a *pater familiast* és mindenkit, aki az ő hatalma, *manusa* és *potestas*a alá tartozik.²¹ Egyesek szerint a *nomen gentile* a nemzetséget, a *cognomen* pedig az azon belüli családot jelölte,²² amely felett az előbb említett hatalmát gyakorolta a családapa.

¹⁹ ANDORKA 2006, 394.

²⁰ GIDDENS 2008, 172.

²¹ SALLER 1994, 74-80 és FÖLDI – HAMZA 1996, 232-238.

²² De ez csak a köztársaság egy adott időszakában és csak a vezető réteg tagjaira volt érvényes.

Ez utóbbi kapcsán pedig a vér szerinti rokonságon kívül egyéb relációkról is szólnunk kell. Egyrészt az örökbefogadás intézménye a római világban rendkívül fontos volt. Az örökléssel kapcsolatos jogi problémák orvoslása, vagy a familia és rajta keresztül a nemzetség kihalásának elkerülése érdekében gyakran felnőtt férfiakat is örökbefogadtak.²³ Másrészt hagyományosan a familia tagjainak számítottak a rabszolgák is.²⁴ Végül pedig olykor már-már családi gondoskodás jellemezte a *patronus-cliens* viszonyt is. Így tehát a dolgozat minden olyan feliratot vizsgál, amelyen a Legio II Adiutrix valamely katonája szerepel és rajta kívül *vér szerinti rokonok* (szülők, nagyszülők, feleségek vagy egyéb párok, gyermekek, testvérek, unokatestvérek stb.), vagy *örökhagyó* – *örökös* (élő családtag híján vagy bizonyos jogi korlátok megléte mellett nagyon fontossá vált egy törvényes örökös kinevezése, aki nagyon gyakran valamely katonatárs), illetve *felszabadító* – *felszabadított* viszonyrendszer áll fenn.

²³ SALLER 1994, 43, 75-76, 79. A római jog szerint az örökös az örökhagyó jogutódjává lép elő, az elhunyt családapa az ő személyében él tovább, ld. FÖLDI – HAMZA 1996, 582-584.

²⁴ SALLER i. m. 74-80.

II. A FORRÁSOK

Kutatásom a Legio II Adiutrix katonáinak feliratos emlékeivel foglalkozik. Mivel az alakulatnak még nincs egységes, rendezett feliratgyűjteménye, így ezeket szétszórtan különböző online adatbázisokból és papíralapú feliratkatalógusokból lehet elérni.²⁵ Ezért saját katalógust készítettem, amely a dolgozat mellékletében található.²⁶ Ez összesen 130 olyan feliratot tartalmaz, amelyen a legio valamely katonája és legalább egy, a korábbi fejezetben említett saját családdefinícióba illő személy szerepel. További két felirat a katalógus kiegészítését képezi, ezek azonban oly mértékben sérültek, hogy az olvasatuk túlságosan bizonytalan volt az alaposabb vizsgálatok elvégzéséhez.

Az epigráfiai emlékek mellett mindenképp érdemes tárgyalni az irodalmi forrásokat is, és főképp azokat, amelyek a legiót említik (pl. Tacitus, Cassius Dio), ám ezek közös vonása, hogy az elit tagjait kivéve ritkán foglalkoznak egyénnel. A legio történetének kutatásában a numizmatika is segítséget nyújthat: pl. Septimius Severus császár LEG II AD veretű érméi. Ezek azonban legfeljebb az egység császárhoz fűződő viszonyát és a birodalmi hadseregben betöltött fontos szerepét reprezentálják. A régészet eredményei már – jelen vonatkozásban – nagyobb segítségünkre lehetnek, ezeket azonban igencsak nehéz a legio feliratokról ismert katonáihoz vagy azok családjaihoz egyénileg hozzákötni. Lényeges végül a papirologiát is megemlíteni, hiszen az egyik legionáriust, Aurelius Póliónt, épp egy papiruszról ismerjük.²⁷

A 130 feliratról összesen 465 személy adatolható, ám ezek közül 175-nek is sérült vagy teljesen hiányzik a neve (ti. *fratribus*, *liberis*, *nepotibus* stb. formulák).²⁸ Ami a feliratok fajtáit

²⁵ A gyűjtés a rendelkezésünkre álló feliratkatalógusok és adatbázisok alapján történt: (1) A birodalom összes ismert feliratának összegyűjtését célul tűzte ki a *Corpus Inscriptionum Latinarum* (megj. 1862-), a pannoniai feliratokat a III. kötet és annak Supplementumai tartalmazzák, (2) *Die römischen Inschriften Ungarns* Bd. 1-6 és ennek kiegészítése: (3) KOVÁCS P.: *Tituli Romani in Hungaria reperti*. Supplementum, Budapest – Bonn, 2005. (a mai Magyarország területén található feliratokat teszi közzé), (4) DOBÓ A.: *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes edito quarta aucta et emendata*, Budapest, 1975., (5) Az összes aquincumi feliratot tartalmazza: *Tituli Aquincenses*. Budapest, 2009-2020. (6) Az egykori Jugoszlávia területén található feliratokkal foglalkozik (a) ŠAŠEL, A. – ŠAŠEL, J.: *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*. Ljubljana, 1963. (b) Ugyanők: *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*. Ljubljana, 1978. (c) Ugyanők: *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*. Ljubljana, 1986. (7) A római katonai diplomákat tartalmazza: a CIL XVI. kötete és a *Roman military diplomas* vol. 1. (8) *L'Année Épigraphique*: évente közli az újonnan felfedezett feliratokat és a régiek új olvasatait. (8) A tartományi feliratokat tartalmazó online adatbázisok: (a) *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (b) *Die Bilddatenbank Ubi Erat Lupa* (9): Az itáliai lelőhelyű feliratokat az *Epigraphic Database Rome* tartalmazza. Sajnos ezek még nem teljes feltöltöttségűek. (10): A CIL köteteinek feladatait tartalmazza: *Epigraphik Datenbank Clauss-Slaby*.

²⁶ A dolgozatban valamennyi, a katalógusban is szereplő felíratra való hivatkozás a katalógusbeli azonosítóval egyenértékű.

²⁷ KOVÁCS 2015, 205-228.

²⁸ Ld. melléklet 1. ábra!

illeti, közülük 122 sírfelirat (leggyakrabban sztélék, esetleg szarkofágok, ritkábban pedig táblák), 3 votív-vallásos, 4 megtisztelő, 1 pedig népi jellegű, gúnyolódó felirat.²⁹

Ezek időbeli megoszlása egyenetlen, zömmel a 2-3. századra koncentrálódik, de ez a feliratállítás általános tendenciáinak is megfelel.³⁰ A feliratok közül a legtöbb, 50 db 3. századi, ám 44 db a 2. századból való. További 27 db a 2-3. századra egyaránt keltezhető, de ezek egy jelentős részét a századforduló környékére tudjuk datálni. Ezek jellemzően Severus-koriak (Kr. u. 193-235).³¹ Nem csak az jelent ugyanakkor problémát, hogy meghatározzuk, mely korszak társadalmi viszonyairól szolgálnak információval a feliratok, hanem az is, hogy egy-egy feliratos köemlék felállításának idejét mennyire precízen lehet megállapítani. Ennek kapcsán három saját kategóriát különítettem el. *Pontosnak* minősítettem azokat, ahol – jellemzően a consulok nevének feltüntetésével – pontosan ismerjük az évet. *Relatív pontosnak* tekintettem azokat, ahol egy 50 évnél kisebb periódusra tudjuk szűkíteni a keltezést (jellemzően 10-30 év pontossággal datálhatóak),³² és végül *pontatlannak* azon feliratokat neveztem, melyek keletkezésének idejét 50 évnél tágabb időhatárokkal tudjuk csak megadni. E kategóriák szerint 5 felirat pontosan, 91 relatív pontosan és 34 pontatlanul datálható.³³

Ami a feliraton megjelenő személyeket illeti, a nemek aránya a férfiak javára billen el: összesen 294-et ismerünk. A feliratok 157 nőt említenek, és a további 14 személy neve a feliratok alapján nem dönthető el, mert csupán gyűjtőfogalomként funkcionáló köznevekkel nevezik meg őket: a már korábban említett *fratribus*, *liberis*, *nepotibus* stb. formulák esetén sem a személyek nevét, sem pontos számát, sem a nemét nem tudjuk megállapítani.³⁴

Végül említésre érdemesek még a vizsgált személyek elhalálozási adatai is. 230 személy biztosan elhunytként szerepel a feliratokon. Ezek közül 107-nek ismerjük az életkorát is. Noha statisztikának még kellő óvatossággal is félve nevezhetjük a vizsgálatok során kapott adatokat, hiszen semmiféle reprezentatív jelleget nem tulajdoníthatunk nekik,³⁵ az jól látszik az ismert életkorok alapján, hogy a férfiak jellemzően a szolgálati évek alatt vagy röviddel az után hunytak el, amely valamivel magasabb érték a születéskor várható élettartamnál, ami 20-30 év

²⁹ Ld. melléklet 2. ábra! A felirattípusok NÉMETH – KOVÁCS 2011, 48-49 szerint.

³⁰ Meyer 1990, *passim*

³¹ Ld. melléklet 3. ábra!

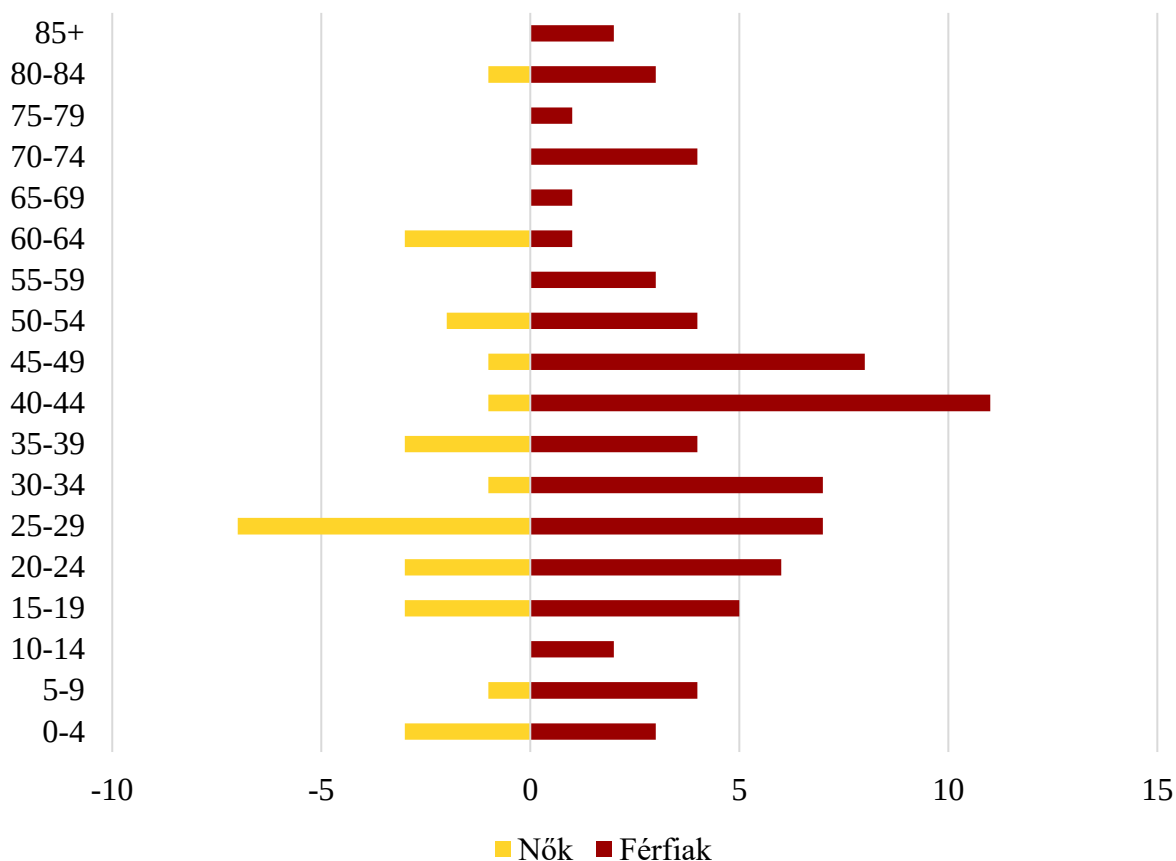
³² Fernand BRAUDEL modellje szolgáltatta az alapot. A bevezetőben célul kitűzött kérdések megválaszolásában még az 50 évnél szűkebb intervallumra datált feliratok jól használhatók lehetnek, bizonyos kérdésekben pedig még az évszázados pontosság is, vö. Braudel 1958, 748-753.

³³ Ld. melléklet 4. ábra!

³⁴ Ilyenkor a legkisebb értékkel számoltam: vagyis legalább 2 testvér, 2 gyermek, 2 unoka stb.

³⁵ FEHÉR 2015, 5-17 a demográfiai jellegű vizsgálatok problémás voltára hívja fel a figyelmet tanulmányában. A feliratok alapján felállítható statisztikai adatokkal rendkívül körültekintően kell bánni, azokat reprezentatívnak nem szabad tekintenünk.

között lehetett.³⁶ A nőknél ezzel szemben feltűnően nagy a huszonéves korban bekövetkező elhalálozások száma, ami talán a szülés korabeli kockázataival hozható összefüggésbe.³⁷ Egy, a legióhoz nem kötődő, Rusticeia nevű nő elhíresült feliratán az szerepel, hogy 25 évesen, anyaként azért adta életét, hogy a lánya élhessen.³⁸ Azt biztosan tudjuk, hogy a dunai provinciákban – a civil lakosság vonatkozó adatait is beleértve – a sírfeliratok tanúsága szerint még 25 éves kor előtt is ritkán kötöttek házasságokat.³⁹ Ezt az is igazolja, hogy a tizenévesen elhunyt lányok feliratait általában szülők és nem férjek állítják.⁴⁰

1. ábra - Az elhunyt családtagok nemi és életkor szerinti megoszlása

³⁶ SALLER 1994, 12-25 és SCHEIDEL 2001, 11-14.

³⁷ TODMAN 2007, 82-85. Az anyák szerepéről, megítéléséről, részben a szülés nehézségeiről ld. bővebben DIXON 2014, *passim*. További forrás a szülés körüli elhalálozáshoz: LEFKOWITZ – FANT 2016, 243-244.

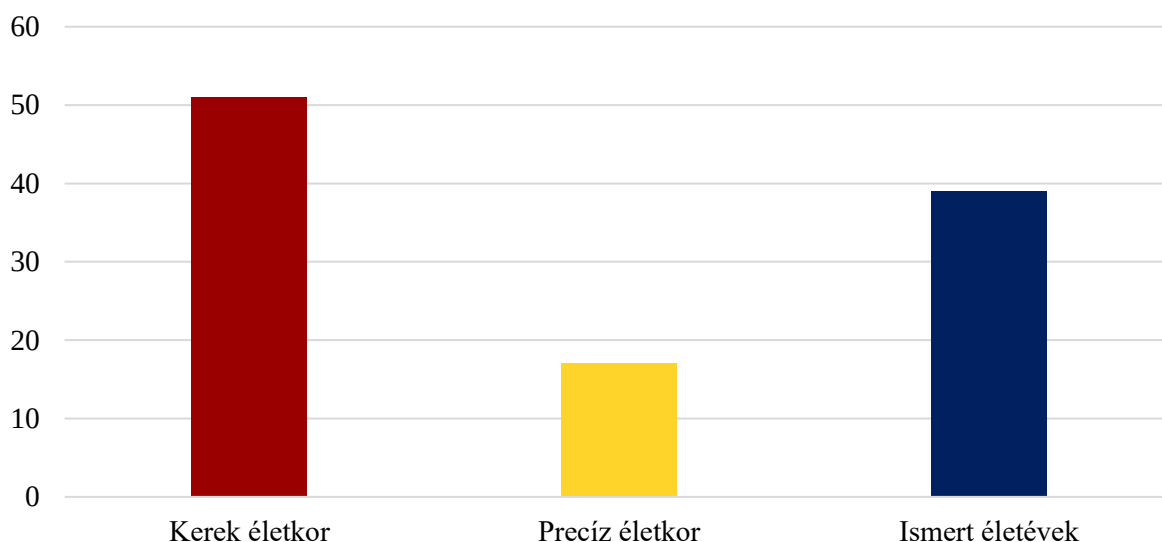
³⁸ CIL VIII Suppl. 20288

³⁹ A feleségválasztás kritériumaihoz ld. bővebben TREGGIARI 1991, 83-124.

⁴⁰ SALLER i. m. 30, 34.

Az életkoradatokkal kapcsolatban már korábban felmerült, hogy a sírköveken szereplő, feltűnően sok kerek – ötre vagy tízre végződő – életév egy jelentős része kerekítésből adódik.⁴¹ A hazai kutatásban Mócsy András foglalkozott ezzel.⁴² Egy matematikai képlet segítségével megbecsülte, hogy Pannoniában az 1-2. században kb. az emberek kétharmada, a 3. században pedig valamivel több, mint a fele nem tudta, vagy nem tartotta fontosnak életkora pontos feltüntetését. A Legio II Adiutrix katonáinak feliratain 51 személy neve mellé véstek kerek életkort (vagyis 5-tel maradék nélkül osztható számértéket).⁴³ 56 elhunyt életkora ugyanakkor pontosan ismert, továbbá ezek közül 17 személy mellett egészen *precíz* életkoradat szerepel a leélt évek, hónapok és napok számával. Az a meglátásom, hogy e 17 esetben valamiféle szorosabb érzelmi kötelék lehetett az elhunyt és a sírállító között, vagy legalábbis a sírfeliratról gondoskodó személynek feltett szándéka volt, hogy az emlékmű szövege egy efféle emocionális kapcsot tükrözzön. Természetesen ez a feltételezés nem jelenti rögtön azt, hogy a kerek életkorral vésett feliratok családjai között ne lehetett volna mély érzelmi kötődés.

Ami bizonyos, hogy Mócsy megállapításaival szemben a legio feliratokon szereplő katonái és ismert családtagjai között mindössze 28%-os azok aránya, akik nem tudták saját életkorukat, ez pedig jelentősen kevesebb, mint az említett 50-60%-os érték. Erre azonban nem nehéz magyarázatot találni: a hadsereg sokakat rákényszerített életkoruk számon tartására, hiszen a legióhoz leghamarabb 17 évesen csatlakozhattak, majd zsoldjukat évente kapták kézhez, így könnyű volt életéveiket adminisztrálni.

2. ábra - az életkoradatok pontossága

⁴¹ LEVISON 1898, 1-82.

⁴² MÓCSY 1963, 201-211.

⁴³ A kerek életévek zöme 25 és 45 közötti, ld. melléklet 5. ábra!

III. A CSALÁDOK ÖSSZETÉTELE

III. 1. A PÁRVÁLASZTÁS

A családalapítás első vagy nulladik fázisa mindenképp a párválasztás volt, ezért a család vizsgálatát is e probléma boncolgatásával kezdem. A feliratok jellege alapvetően három kérdéscsoport megválaszolásához szolgálhat elég adattal. 1) Mely területről vagy mely etnikumból származik a feleség? 2) Eltérő társadalmi/jogi státusszal (személyi szabadság) rendelkeztek-e a katonaférjek és feleségeik? Itt persze elsősorban arra kell gondolnunk, hogy mekkora arányban vették feleségül felszabadított rabszolganőiket a katonák. Erre sajnos sok esetben igencsak nehéz választ adnunk, mivel férj és feleség azonos császárneve esetén nehéz eldönteni, hogy vajon a feleség neve a férjétől származik-e – vagyis rabszolgafelszabadítás eredményeként kapta-e a nő a gazdája nemzetségnevét, aki azért szabadította fel őt, hogy azután feleségül vegye –, vagy inkább arról van szó, hogy a feleség római polgárjoga ugyanattól a császártól ered, mint a férjé, és ennek folytán viselik ugyanannak az uralkodónak a nemzetségnevét. 3) Végül az is érdekes kérdés, hogy beszélhetünk-e egyfajta „táborvárosi endogámiáról”, vagyis a katonák bajtársaik nőrokonai közül választanak-e maguknak párt? A következőkben ezt a három kérdéskört tárgyalom.

A származást illetően háromféle módszer alkalmazható: 1) az origo adatok megadásával a felirat maga közli a pontos származási helyet;⁴⁴ 2) a névetimológiai és a nevek előfordulási gyakoriságát elemző vizsgálatok az etnikai és a földrajzi eredetet adhatják meg;⁴⁵ míg 3) a feliratok *in situ* lelőhelyei, bár a letelepedéssel kapcsolatban nyújtanak segítséget, néhány esetben feltételezhetjük, hogy a katona visszatért szülőföldjére.⁴⁶ Azt azonban mindenképp meg kell jegyezni, hogy a közkatonáknak a földrajzi mobilitása, legalábbis leszerelésük után, igencsak kicsi volt, így a legtöbben Aquincum territóriumán élték le életüket.

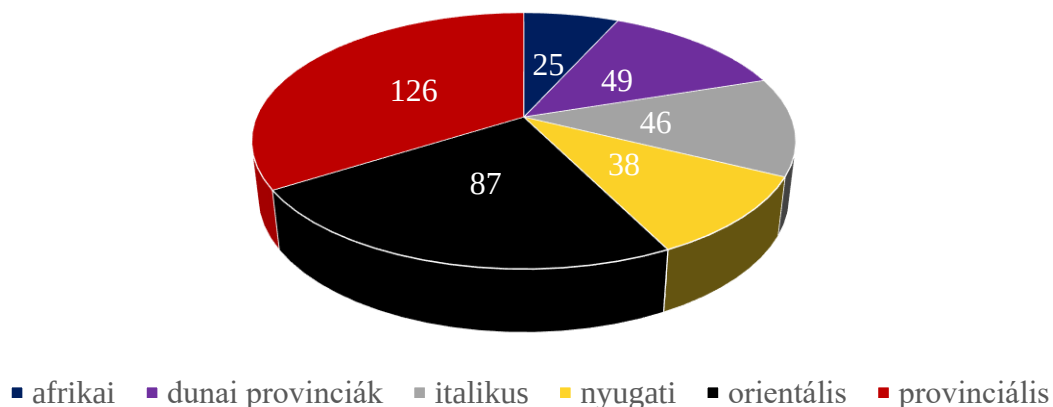
Természetesen e vizsgálatok sok kockázatot rejthetnek magukban, épp ezért, akárcsak a korábbi „statisztikákat”, ezt sem szabad reprezentatív eredményekként felfogni. A probléma, hogy az eredetmeghatározás kapcsán néhol etnikai, néhol pedig földrajzi kategóriákat

⁴⁴ De az origót jelző terminológia (ti. *civis*, *natione*, *domo*) használata nem egységes. A *civis* a polgárjog eredetére, a *natione* az etnikai, míg a *domo* a földrajzi származásra kellene, hogy utaljon, mégis sok esetben mindhárom az etnikumot jelzi (pl. *civis Batavus*, *natione Batavus*, *domo Batavus*), ld. GRÜLL 2018, 139-150.

⁴⁵ Probléma ugyanakkor, hogy igencsak magas a birodalmi gentiliciumok aránya, ld. melléklet 6. ábra!

⁴⁶ Nem muszáj, hogy a felirat valóban *in situ* kerüljön elő, elég az is, ha abban a városban találják meg a másodlagosan felhasznált sírkövet, ahol az eredetileg is állt. Ugyanakkor ezt sok esetben nehéz bizonyítani. ERDÉLYI 1974, 155 szerint a kövek elhurcolásával csak mérsékelten kell számolnunk, hiszen célszerű volt a kőszegény vidékeken a kőforrásokat használni. Ennek némiképp ellentmond a lussoniumi Iuppiter Teitanus oltárok esete, amelyek Aquincumból kerültek oda, ld. SOPRONI 1990, 133-142.

könnyebb megadni. A hivatásos állomány katonái és ezek családjai körében előfordulnak szírek, kelták, pannonok (ismert azalus, eraviscus és gall is), germánok (batavus), noricusok vagy talán egy venét is. Földrajzi értelemben nagyjából azt lehet meghatározni, hogy nyugati tartományokból származott-e az illető, orientális eredettel bír-e (gyakran szírek), esetleg afrikai, italikus vagy a dunai provinciák valamelyikéből való, netán általában provinciális eredetű vagy talán bennszülött. A gondot az jelenti, hogy pusztán a névelemzés még mindig számos kételyt hagyhat maga után, hiszen összesen 63 személy származása bizonytalan a vizsgálatok alapján. További 75 eredetmeghatározás kapcsán van valamiféle elképzelésünk, ami a legvalószínűbb származás, de nem állíthatjuk egyértelműen. Szólnunk kell még arról is, hogy természetesen ezek nem „vegytiszta” származásadatok. Számos etnikai, földrajzi vagy kulturális keveredés mutatkozik meg a vizsgált anyagunkban is, mert 28 olyan származásadatot mutattam ki, ahol az utódok bizonyosan eltérő származású szülőktől születtek.

3. ábra - a földrajzi származások egymáshoz viszonyított aránya

A diagramon az látszik, hogy bár a legnagyobb hányadot a provinciálisok vagy bennszülöttek adják, mégis majdnem ugyanennyi orientális eredetű személy található a névanyagban. Jelentős a tartományba nyugatról (italikusok, nyugati provinciákból származók) bevándorlók aránya, valamint számottevő a környező, dunai tartományokból érkezők csoportja. Mindazonáltal afrikai származású személyt is ismerünk 25-öt.

Az első módszerként említett, legpontosabb földrajzi eredetmeghatározást azért tárgyalom csupán másodikként, mert sajnos igencsak szűkösek az információink: összesen 28 személy origó adatát ismerjük a feliratokról. Közülük mindössze hatan jelöltek meg pannoniai várost, és az összesből csupán 2 nő.

Azonosító	Név	Origo
1	Cominius Maximus	Sirmium
3	Iulia Secundina	Alicanum/Halicanum
5	M. Aurelius Domitianus	Ancyra
9	G. Manili[us ---]	Ancyra
11	T. Flavius Iustinus	Sirmium
15	T. Flavius [---]	Colonia Claudia Ara Agrippiniensium
22	Flavia Calvena	Ulmus
24	C. Castricius Victor	Comum
25	T. Plotius Pamphilus	Celeia
26	C. Valerius Macer	Verona
34	M. Granus Datus	Sufetula
38	M. Aurelius Deisan(?)	Hemesa
40	M. Aurelius Monimus	Hemesa
54	Ti. Claudius Ulpianus	Laodicea
57	P. Aelius Dasius	Ra+[---]
58	Firmus	Tubusuctu
62	M. Herennius Valens	Salona
66	M. Aemilia Campanus	Viminacium
67	Aelius Silvanus	colonia Aelia Capitolina
70	P. Aelius Claudia Lucus	Thessalonica
89	C. Iulius Sabinus	Capua
95	G. Pollius Gai filius Martianus	Mursa
97	P. Sittius Mustiolus	Teveste
103	L. Valerius Crescens	Vercellae
108	SS[-]CISSIANI	Dacia Porolissensis
110	[---]Q(- - -) Sam[---] / [---]ius	Sirmium
113	Valerius Proculus	Savaria
128	Ti. Claudius Efficax	Luceria

Az egyéni származásadatok után a párok összetételét megvizsgálva az látszik, hogy majdnem kétszer annyi esetben egyezik meg a férfiak és a nők származása, mint amennyiszer eltér. Ez alátámasztja Douglas Lee felvetését, hogy ti. nem tekinthető evidenciának, hogy a katonák törvénytelen házasságaikat helybéli, a legiótábor melletti *canabae*-ban élő nőkkel kötötték volna.⁴⁷ Néhány további esetben vagy az egyik vagy mindkét személy eredete bizonytalan, s így azt sem tudjuk, hogy az megegyezne vagy eltérne-e.

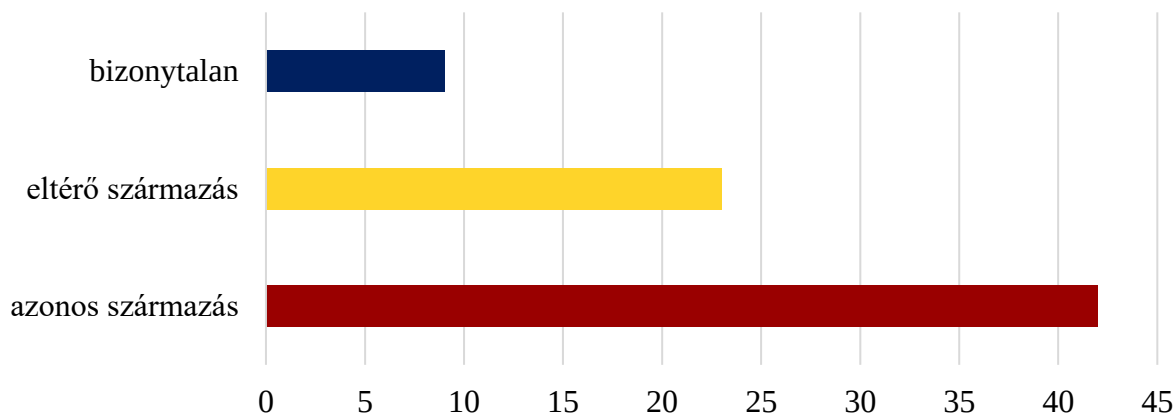
Igaz, hogy a Római Birodalom sok esetben kulturális olvasztótégelyként funkcionált, mégis könnyen megmagyarázható a jelenség azzal, hogy a katonák inkább olyan nőket választottak feleségként, élettársként, akikkel nem voltak nyelvi nehézségeik, hiszen arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy a lakosság mely rétegei és milyen arányban, milyen szinten beszélhették a birodalmi nyelveknek számító latint és görögöt – jóllehet a társadalmi vagy intellektuális eliten kívül is akadtak legalább két nyelvet beszélő emberek.⁴⁸ Idevágó átfogóbb vizsgálatok hiányában sajnos nem áll módunkban megmondani, mennyire tekinthető tipikusnak a fenti arány a Római Birodalom vonatkozásában, árnyalni azonban talán tudjuk a képet néhány jelenkori adattal. Az Egyesült Államokban 1967-től 2015-ig 3%-ról 17%-ra nőtt annak aránya, hogy az amerikai fiatalok eltérő rasszból vagy etnikumból választottak maguknak feleséget (*intermarriage*).⁴⁹ Ha a legionáriusok és párjaik származási adatainak egybevetéséből kapott fenti eredményünket százalékosan megadva fejezzük ki, akkor azt láthatjuk, hogy a vizsgált férfiak 36%-a választott a sajátjától eltérő származású feleséget. Mindez pedig azt jelenti, hogy az etnikailag igencsak sokszínű Egyesült Államokhoz képest is nyitottabb közösséget jelenthetett etnikai-szociokulturális értelemben a vizsgált csoportunk. További érdekesség, hogy az Egyesült Államokban a katonák körében sokkal gyakoribb a feleségek különböző etnikumból vagy rasszból való kiválasztása, mint a civileknél.⁵⁰ Ezzel a római *legionarii* esetében is számolhatunk, mert a sorozás időben és térben eltérő szempontjai, a hadsereg változó emberigénye, a csapatmozgások, távoli területeken való bevetések stb. miatt a katonáknak jóval nagyobb volt a regionális mobilitása, mint azoknak a civileknek, akiknek a köréből származtak.

⁴⁷ LEE 2020, 124.

⁴⁸ ADAMS 2003, 14-15. Ám viszonylag nagy szerepet játszott a római oktatásban a latin grammatica, vö. ADAMIK 2009, 201-203 és az idegennyelvek oktatása is, ld. MAREK 2017, 127-152.

⁴⁹ <https://www.pewresearch.org/social-trends/2017/05/18/1-trends-and-patterns-in-intermarriage/> - u. l.: 2022.12.10. 14:22

⁵⁰ HOUSEWORTH – GRAYSON 2019, 659-680.

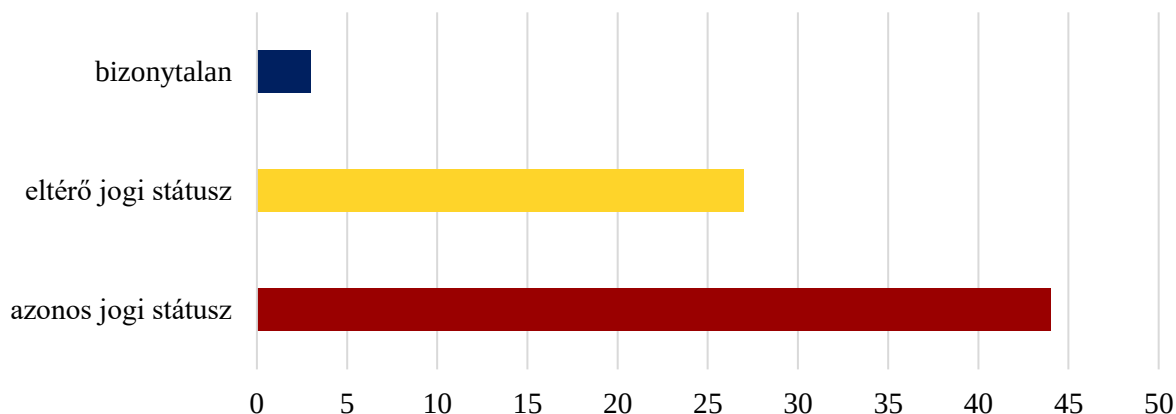
4. ábra - A párok/házastársak földrajzi/etnikai származása

A feleségek jogállását illetően először is lényeges tisztázni, hogy mit tudunk a teljes vizsgált csoportról a személyi szabadság tekintetében. A 465-ből 400-an szabadok, de ez nem meglepő, hiszen a feliratokról ismert férfiak kb. háromnegyede katona.⁵¹ Mindössze 4 rabszolga ismert,⁵² további 25 felszabadított, 36 személynek pedig bizonytalannak tekinthető a státusza, vagyis a felirat alapján nem lehet egyértelműen meghatározni.⁵³ Ez különösen a tekintetben jelent problémát, hogy a feleségek feliratokon való megnevezésénél általában nem szerepel egyszerre a felszabadított státuszt kifejező *liberta* sem a feleséget jelentő *coniunx*, *uxor*, *marita* szavakkal, sem az anya, a *mater* megnevezéssel. Ez érthető, hiszen a rabszolga anyától való származás, ha jogilag nem is jelentett minden tekintetben hátrányt, ennek a közmegítélésben mégiscsak megvoltak a maga árnyoldalai. Ezért a hozzátartozók, ha a párjukról vagy anyjukról volt szó, nyilvánosan igyekeztek elleplezni, hiszen egy síremlék nem hivatalos dokumentum volt, ahol meg kellett volna adni a pontos jogi státuszt. Ilyenkor esetleg a nő neve nyújthat segítséget. A vizsgált anyagban azonban – mint már említettem – sok a császárgentilíciumot viselő személy. Ezek között pedig, ha a férj és a feleség azonos nevet visel, nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy későbbi férje szabadította-e fel, vagy csak azért egyezik meg a nevük, mert polgárjuk ugyanattól a császártól ered.

⁵¹ Ld. melléklet 7. ábra!

⁵² A rabszolgák feliratainak hiányosságára hívja fel a figyelmet NAGY Tibor is, ld. BT 1975, 138.

⁵³ Ld. melléklet 8. ábra!

5. ábra - A házastársak/párok jogi helyzete, személyi szabadsága

A diagramra tekintve hasonló arányú a különbség, mint az előző vizsgálat esetén: a katonák kb. másfélszer több esetben választottak azonos jogi helyzetben lévő feleséget, mint amennyiben nem. Ennek oka szintén evidens: Septimius Severus koráig tilos volt az aktív katonáknak megházasodniuk, s bizonyos jogi kivételeket leszámítva szolgálati idő alatt született gyermekeik törvénytelennek minősültek.⁵⁴ Nem csoda tehát, ha – a családalapítás jogi-gazdasági funkciói oldaláról megközelítve – a leendő édesapák nem akarták megnehezíteni az öröklést, még akkor sem, ha egyébként a Gaius-féle *Institutiones* szerint a katonák a peregrinus jogállású gyermekeiket és szolgálati idő alatt elvett feleségeiket is örökösül jelölhették ki.⁵⁵ Anyagilag tehát a katona, ha készített végrendeletet, tudott gondoskodni a hozzátartozóiról. A római polgárjog hiányával azonban a gyerekei esetében szembe kellett néznie, ha az anya nem volt római polgár, mert a törvénytelen gyerekek az anyjuk jogállását örökölték.

A jogi helyzetet illetően lényeges arra is kitérni, hogy – és a korábbiakban ezért igyekeztem a szóismétlés veszélyének megléte mellett kerülni a feleség megnevezést – a katonák párjai, élettársai, hitvesei vagy feleségei nem egyforma terminológiával vannak megnevezve a feliratokon. A férfiak párjaiként azonosítható nők legtöbbször, 48%-a *coniunx*, 44%-a *mater* (és ilyen minőségében szinte biztos, hogy feleség is), 5%-a *uxor* és 3%-a *marita* formában szerepel.⁵⁶ Felmerülhet a kérdés, hogy ezek eltérő jogi kategóriákat jelölnek-e, vagy csupán a megrendelő, esetleg a kőfaragó véletlenszerű fogalomhasználatán, netán valamelyikük szándékos választékosságán múlt, melyik kifejezést vették a sírkőbe.⁵⁷

⁵⁴ CAMPBELL 1978, 153-158, ugyanígy PHANG 2001, 129, illetve Lee 2020, 115-116. Egy jogi kedvezményre világít rá NESSELHAUF 1959, 438-440: 140-től kezdődően a segédcsoportok decurióinak és centurióinak szolgálati idő alatt kötött házasságait törvényesnek ismerték el, és gyermekeik utólagosan megkapták a polgárjogot, hasonló kivételtől CAMPBELL i. m. 158.

⁵⁵ CAMPBELL uo.

⁵⁶ Ld. melléklet 9. ábra!

⁵⁷ Hasonló elnevezéseket (ti. *coniunx* és *uxor*) jegyez TOMAS 2015, 104 is, de a fogalmak közötti különbségeket (amennyiben nem csupán egymás szinonímái) ő sem tárgyalja.

Végül az utolsó, feleségválasztással kapcsolatos kérdés, hogy mennyire gyakran választottak a katonák a táborvároson belül, más katonák nőrokonai közül maguknak feleséget.⁵⁸ A problémát alapvetően az jelenti, hogy nagy valószínűséggel számos olyan házasság lehet a vizsgált csoportban is, amely az előbb említett módon jött létre, ám nem biztos, hogy ezeknek minden esetben a feliratokon is nyoma van.

A legio hivatásos állományának feliratai között mindössze 5 esetben állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy a korábban említett „táborvárosi endogámia” tárul elénk (43, 47, 90, 122, 123). E feliratok mindegyikén vagy eltérő vagy bizonytalan a férj és a feleség származása, így az összekötő kapocs valóban a hadseregen keresztüli ismeretség lehetett. Egy további esetben pedig (31) a Fehér Bence által javasolt családfa alapján a három katonának az édesanyja közös, aki kétszer házasodott, így ez a felirat minden bizonnyal nem a fentiekhez hasonló jelenséget tükröz.

Végezetül mindenképp szólni érdemes arról a feliratról is (130), amely eredetileg falfirka volt, s több vakolatdarabon maradt fenn. Erről rajzot először Rómer Flóris készített,⁵⁹ majd kiadta Theodor Mommsen is,⁶⁰ némiképp pedig eltérő olvasatban újra közölte Torma Károly.⁶¹ A felirat szerint a fürdő bordélyházához tartozott, még személyesen látta is – természetesen nem eredeti kontextusában –, és tanulmánya alapján egy pompeii vörösre mázolt falfelületen állhatott. A feliraton találunk görög betűket – ám ezek olvasata vitás –,⁶² illetve latin szavakat is. Ezek nyelvtörténeti sajátosságait Fehér Bence vizsgálta.⁶³ Ő a felirat későbbi közlése alkalmával is a nyelvtani, illetve hangtani vagy alaktani jellemzőket elemezte.⁶⁴ Szerinte a mindennapos nyelvhasználatra utal a rövid hangzók megváltozása, az accusativus - *m* tárgyragjának eltűnése is, míg például a *secundes* mint genitivus görögös jelleget mutat. Fehér a feliratot egy a közelben talált COH I VLP PN bélyeges téglá nyomán Caracalla idejére keltezi.

Jelen vonatkozásban a felirat legérdekesebb részlete a következő: b) „*Grate, qui fotues(!) / gr(a)e<c=G>a(m) ancilla(m) Lupi / optionis / legionis secundes, (!) / quae est in domo vestra / et malo tuo est / per illa(m) at nil perduces(!) / parentes tuos / quottidie*”. Ezt pedig igencsak kézenfekvő a pompeii falfirkákhoz hasonlítani, ahol lupanarok, magánházak és

⁵⁸ E jelenségre már LEE 2020, 124-125 is rávilágít.

⁵⁹ RÓMER 1875, 51.

⁶⁰ EE II 796.

⁶¹ TORMA 1883, 37-39.

⁶² CIGP 1 84, CIGP 2 97.

⁶³ FEHÉR 2007, 78.

⁶⁴ TitAq 1371.

középületek falain egyaránt maradtak fenn pajzán graffitik.⁶⁵ Ami számunkra mindenképp tanulságos lehet, hogy e felirat annak a bizonyítéka, hogy egyrészt milyen egyéb jövedelmi forrásai lehettek egy katonának, másrészt talán épp a bajtársak szórakozásának céljából ajánlják a fent említett görög szolganőt.

További érdekes adalék lehet, hogy az optio neve, a Lupus, talán egy utalás a *lupa* átvitt értelmű jelentésére, valamint, hogy Plautus *Poenulus* (A karthagói ifjú) című vígjátékában az ugyancsak farkast jelentő görög Lycus nevet viseli a kerítő karaktere, és a szerző maga is játszik a *lupus* – ily módon – kétértelmű jelentésével (*canes compellunt in plagas lepide lupum* – Poen. 648.).⁶⁶ A felirat tehát a katonák szexuális vagy pénzkereseti szokásai mellett utalhat az ő műveltségükre is: nincs eszközünk ennek bizonyítására, de mindenképp érdekes felvetés lehet, hogy vajon Lupus a *lupa* kétértelmű jelentése és/vagy a plautusi karakter ismerete okán kaphatta-e nevét. Persze, ha ez a korabeli szokásokhoz híven csupán örökölt név volt, akkor a fenti lehetőséget is kizárhatjuk.

III. 2. A KATONACSALÁDOK

Mint az a bevezetőből kiderült, a Legio II Adiutrix majd 400 éven át állomásozott Aquincumban. Eredetileg ravennai flottakatonákból szervezték meg,⁶⁷ majd Germaniában és Britanniában is szolgált. Pannoniába, Aquincumba Kr. u. 89-ben helyezték át. Az egységben ekkor nagy számban voltak jelen italikusok vagy észak-itáliai kelták, esetleg szírek, afrikaiak,⁶⁸ ám később, Traianus és Hadrianus korától megsaporodtak a provinciális eredetű katonák a legiókban, Septimius Severus hatalomra jutásától pedig ez új lendületet kapott.⁶⁹ A tartománybeli lakosság számára szokványos karrierúttá vált a hadseregben való szolgálat: a római polgárjoggal nem rendelkező apa valamelyik segédcsapatban katonáskodott, míg fia már – Claudius törvénye értelmében⁷⁰ – római polgárként a helyben állomásozó legióba jelentkezett. A további generációk szintén követhették e példát.

A hadsereg tehát a provinciális lakosság számára a vertikális társadalmi mobilitás egyik fontos megteremtője volt, vagy legalábbis egzisztenciális stabilitást nyújthatott a katonáknak,

⁶⁵ Bordélyházak: CIL IV 2310b, CIL IV 794, CIL IV 2246, CIL IV 2193. Magánházak: CIL IV 10041, CIL IV 8483, CIL IV 1383, CIL IV 5372, CIL IV 9246b. Közterek: CIL IV 950, CIL IV 8715b, CIL IV 1781.

⁶⁶ Ld. bővebben BARRIOS-LECH 2018, 485-501.

⁶⁷ Ld. melléklet „A LEGIO II ADIVTRIX HADTÖRTÉNETE”!

⁶⁸ BT 1975, 139.

⁶⁹ Legalábbis a centurióknál hasonló tendenciák érvényesültek, ld. DOMASZEWSKI – DOBSON 1967, 83-90 és LE BOHEC 1993, 81-85. Ugyanakkor a toborzás vizsgálatának nehézségére hívja fel a figyelmet ugyanő, 75-80.

⁷⁰ CAMPBELL 1978, 158, ugyanígy HAYNES 2013, 51-58, illetve LŐRINCZ 2001, 143-144: katonák, akik auxiliáris csapatokban szolgálva, leszerelésükkor nyerték el a polgárjogot.

hiszen évente megkapott zsoldjuk biztos jövedelemforrás volt. Ennek okán ők a tábor melletti municipiumban kiemelt vásárlóerőnek bizonyultak, amellyel a térségbeli gazdaság fontos pilléreivé váltak.⁷¹

A következő vizsgálati terület tehát a „katonacsaládok” kérdése volt. Minden olyan családot katonacsaládnak minősítettem, ahol egynél több férfi családtag szolgált a hadseregben. A 130 feliraton összesen 31 ilyen család található, melyeknek 73 tagja volt katona. Közülük 55 tartozott a Legio II Adiutrixhez, további 8 pedig auxiliaris csapatokban szolgált.

Aurelius [---]catus (29) még az Ala I Thracum lovaskatonája volt,⁷² míg fia már a Legio II Adiutrixben szolgált. A thrák származású Aurelius Iulius (119) ugyanennek az alának volt lovasa, fiai pedig fényes karriereket futottak be: Crescentinus és Pertinax a Legio II Adiutrixben szolgáltak, utóbbi ráadásul strator consularis beosztásban, vagyis apjától bizonyára sokat tanult a lovakról. A másik két fiú, Caesianus és [Cae?]sius pedig a császári testőrség cohorsainak tagjai voltak, és utóbbi ismételten lovászmester pozícióban. Az ugyancsak thrák származású Aurelius Lipor (116) egy – felirata alapján – beazonosíthatatlan ala lovasa volt (valószínűleg ugyancsak az ala I Thracumé), és fia szintén a Legio II Adiutrixben teljesített szolgálatot.

M. Aurelius Deisan(?) (38) a Cohors I Miliaria Hemesenorum katonája volt,⁷³ fiai pedig már a Legio II Adiutrixéi. Ismerünk ugyanakkor arra is példát, hogy az apa legionárius a vizsgált alakulatban, míg fia vagy fiai cohorsokban szolgáltak: P. Aelius Proculus fia, Proculus (19), és M. Aurelius Alexander fia, Valerianus (30) is a Cohors I Miliaria Hemesenorumban volt katona, míg Iulius Probus (117) egyik gyermeke a cohors miliaria Numidarum,⁷⁴ a másik azonban a Legio II Adiutrix állományához tartozott, ráadásul candidatusként, vagyis centuriói előléptetés várományosa volt.

Az előbb ismertetett rövid karrierok dacára is meglepő lehet némiképp, hogy e 31 családból 15-ben is minden felnőttkorú férfi családtag katona. Továbbá 14 esetben igaz az, hogy a katona apától vagy nagyapától leszármazottak a felmenőikkel azonosan magas vagy magasabb rendfokozatban/beosztásban szolgáltak az alakulataikban. Ezek az adatok pedig a fenti gondolatokat, miszerint a katonai pálya a leghatékonyabb eszköze lehetett a gyors társadalmi felemelkedésnek vagy a stabil pénzügyi helyzet kialakításának, mindenképp megerősítik – legalábbis Aquincum és a Legio II Adiutrix viszonylatában.

⁷¹ Igaz, Moesia Inferior viszonylatában, de a hadsereg fontos gazdasági szerepére mutat rá DUCH 2017, 169-226.

⁷² LŐRINCZ 2001, 24.: az ala a markomann háborúk idején állomásozott Pannoniában, előtte Syriában, utána pedig Egyiptomban.

⁷³ LŐRINCZ 2001, 35-36.: ez az alakulat 176-ban érkezett Pannoniába, s intercisai táborhelyének kulturális képét számos ponton orientális jegyekkel gazdagította.

⁷⁴ uo., 40.: a markomann háborúk után Pannonia Inferiorban volt a tábora, valószínűleg az Aquincum környéki Albertfalván.

Ezt támasztják alá a származásadatok is: a 31 katonacsaládból mindössze 2 italicus. A többi bennszülött, orientális, kelta, illyr, afrikai vagy noricus származású. Lényeges ezek közül kiemelni az orientális eredetűeket, hiszen a 31 feliratból 8 – tehát az emlékek kb. negyede – Intercisából került elő (7, 8, 9, 19, 29, 30, 38?, 40, 120), s ezek közül 5 keletről bevándorolt családoké: számukra, mivel Intercisában egy viszonylag homogén tömböt alkottak, talán még inkább magától értetődő választás volt a helyben állomásozó, egykoron hemesai íjászokból sorozott cohors. Azt követően pedig a polgárjoggal rendelkező következő generáció már bátran választhatta a szintén sok orientálist befogadó Aquincumot otthonául, „munkahelyének” pedig a mellette táborozó Legio II Adiutrixet.

Végül, hogy ez mennyire tűnt fenntartható „életvezetési stratégiának” a katonák számára, jól bizonyítja a tény, hogy a katonacsaládok feliratai közül csupán egyet találtak meg Pannonián kívül, Bejrútban (az ókori Berytusban), melyet két centurio hagyott hátra (56). E tisztség betöltőinek földrajzi mobilitása kifejezetten nagy volt, hiszen a római hadsereg előléptetési rendszere Septimius Severus koráig leginkább az alakulatok közötti áthelyezéssel tudta megoldani, hogy a centuriók a ranglétrán feljebb lépjenek.⁷⁵ A többi felirat viszont pannoniai lelőhelyű: 11-et Aquincumban, további 2-t pedig annak közelében találtak meg. 8-at Intercisában (ám egy lelőhelye kérdéses), míg a többit tartománySZerte.

III. 3. FÉLÁRVÁK, ÁRVÁK, KATONAÖZVEGYEK

Az előző fejezetben szó esett néhány katonacsaládról, amelyekben generációról generációra öröklődött a hadseregben való szolgálat szokása, ráadásul a vizsgált csoport kb. felénél a feliraton szereplő összes felnőttkorú férfi családtag katona volt. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy hogyan befolyásolta a családok életét a férfiak e veszélyes hivatása. Okkal gondolhatnánk, hogy a feliratokon számos árva, félárva vagy katonaözveggy jelenik meg.

A 130 feliratból 32 esetben ismerünk olyan gyermekes családot, ahol az apa vagy a férj hunyt el, ugyanakkor igen sokszor, 24 alkalommal is épp az ellenkezője történt: a gyászoló pár a gyermekétől búcsúzott. E gyermekek 1 évnél idősebbek voltak, hiszen az ennél fiatalabbak

⁷⁵ DOMASZEWSKI – DOBSON 1967, 93.

gyásza (talán a korabeli magas csecsemőhalandóság miatt)⁷⁶ egyszerűen nem volt engedélyezett.⁷⁷

De talán még mindig tudjuk árnyalni, hogy mennyire jelentett valós veszélyt a férfi rokonok háborúban való elhalálozása. Felirata alapján összesen 6 esetben hunyt el bizonyíthatóan harc közben a Legio II Adiutrix egy katonája (*bello desiderato* formula).

P. Aelius Proculus (19) szép karriert futott be. 26 év szolgálat alatt legionáriusból a császári testőrség centuriója lett. Egy dák háborúban esett el, amikor a karpok táborát ostromolta meg a hetedik cohorsszal. Fitz Jenő szerint ez Philippus Arabs 247-es hadjárata lehetett. Aurelius Constitutus (29) 24 évesen, 4 évnyi szolgálat után vesztette életét egy germán háborúban (*ce]cidit in bello / [Ger]manico*), de azt nem tudjuk pontosan, melyikben. M. Domitius Super (42) 32 évet és 6 hónapot élt, és ugyancsak egy germán háborúban halt meg (*d(efunctus) b(ello) Ge/rm(anico)*). Aurelius Bitus (76) 38 évet és 3 hónapot élt. 18 évet szolgált, és feliratáról annyit tudunk, hogy háborúban hunyt el (*bello desi(derato)*). Iulius Tatulo (88) az egyik tribunus beneficiarius volt. Meglehetősen szűkszavú felirata csak annyit árul el, hogy 45 évet élt, és egy expeditio során hunyt el. A felirat datálása kevés támpontot ad, hogy ez melyik hadjárat lehetett, hiszen az 150 és 250 közé keltezhető. Aurelius Ausianus (120) a legio legatusának stratorja, vagyis lovásza volt. 40 évet élt, és talán 22 évnyi szolgálat után veszíthette életét egy dák háborúban. Azt sajnos nem tudjuk pontosan, melyikben.

További két katona feliratát citálnám még (*defunctus est* formulák): a romanizálódott bennszülött, Canius Otiorix (20) felirata alapján Parthiában halt meg (*qu]i defunctus / est in Par[t(h)ia*). Kovács Péter a feliratot vagy Lucius Verus vagy Septimius Severus parthus hadjáratának idejére keltezi. Az tehát bizonyos, hogy egy expeditio alkalmával vesztette életét, de az, hogy a csataterén maradt-e holtan, bizonytalan – még ha értelemszerűen ennek is a legnagyobb az esélye. Ugyanez a probléma T. Plotius Pamphilus (25) kapcsán is. Csupán az biztos, hogy 15 év szolgálat után Alexandriában halt meg (*defunctus / Alaxandria(!)*), ám halála okáról nincs tudomásunk. Az ő esetében a természetes halál valószínűbbnek tűnik.

⁷⁶ SCHEIDEL – MORRIS – SALLER 2008, 34. Pannoniában sokkal nagyobb számban ismerünk elhunyt gyermekeket a feliratokról, és azt láthatjuk, hogy a tartományokban kiegyenlítettebb a feliratokon szereplő fiúk és lányok számaránya, mint Rómában és környékén, noha a fiúgyermek csecsemőkori elhalálozása a preindusztriális társadalmakban jellemzőbb volt, mint a lányoké, vö. MANDER 2013, 16-18.

⁷⁷ MANDER 2013, 19-20.

III. 4. A CSALÁDALAPÍTÁSI HAJLANDÓSÁG

A korábbiakban láthattuk, hogy amennyiben egy katona családot alapít, úgy milyen tendenciák érvényesülnek a feleségválasztás, az utódok pályaorientációja, valamint a családon belüli elhalálozások kapcsán. Fel kell azonban tennünk a kérdést, hogy van-e tudomásunk arról, mennyire volt általános a családalapítás szándéka.

A vizsgált csoporton belül e kérdés megválaszolásához három alkategóriát különítettem el: szeparáltan értékeltem ki a közkatonák, az altisztek és a centuriók eredményeit.⁷⁸ A legiónak összesen 151 közkatonája ismert, és 80 esetben szerepel a katona mellett valamilyen családtag is. 130 altiszt felirata maradt ránk, és ezek között 41-en említenek valamilyen rokont. Az alakulat centurióinak 49 felirata maradt fenn, ám csupán 9-en találunk családtagot. Az látszik tehát, hogy a családalapítási hajlandóság annak függvényében csökken, minél magasabb rendfokozattal bír az adott katona.⁷⁹ Erre alapvetően két magyarázatot tartok lehetségesnek:

(1) Egyrészt a centuriók földrajzi mobilitása igencsak jelentős volt, hiszen – mint arról korábban szó esett – a római hadsereg speciális hierarchiájának és előléptetési rendszerének köszönhetően legiőről legióra kellett „vándorolniuk”, hogy magasabb beosztásba kerülhessenek.⁸⁰ Ennek okán pedig akár az egész birodalmat is bejárhatták, míg egy-egy helyen viszonylag kevés időt töltöttek el, ez pedig nem kifejezetten kedvezett a családalapításnak. Ismerünk viszont a közkatonák köréből ellenpéldát is, amikor egy házaspár kifejezetten a férfi hadsereghez való csatlakozása miatt érkezett Itáliából Pannoniába (128). Ám, miután a férj, Efficax belépett a legióba, további nagy földrajzi mozgásukról nincs tudomásunk, vagyis tartósan Aquincumban maradtak. A férfi itt halt meg 38 évesen. A feliratok lelőhelyei a legtöbb esetben helybéli, aquincumi letelepedésről árulkodnak: 65 felirat itt került elő, további 11 pedig Aquincum közelében. Ezen túlmenően mindössze 7-et találtak Pannonián kívül (2, 16, 27, 28, 50, 55, 58). Természetesen a lelőhelyeket óvatosan kell kezelni, hiszen számos másodlagos felhasználású felirat található a katalógusomban. A lelőhelyek térképen ábrázolva a következő képet festik:⁸¹

⁷⁸ A katalógus csak ama feliratokat tartalmazza, melyeken a dolgozat elején is említett *családtagok* valamelyike megjelenik a legionárius mellett. A többi a már említett papír alapú katalógusokban és digitális adatbázisokban tekintettem át, ld. II. fejezet!

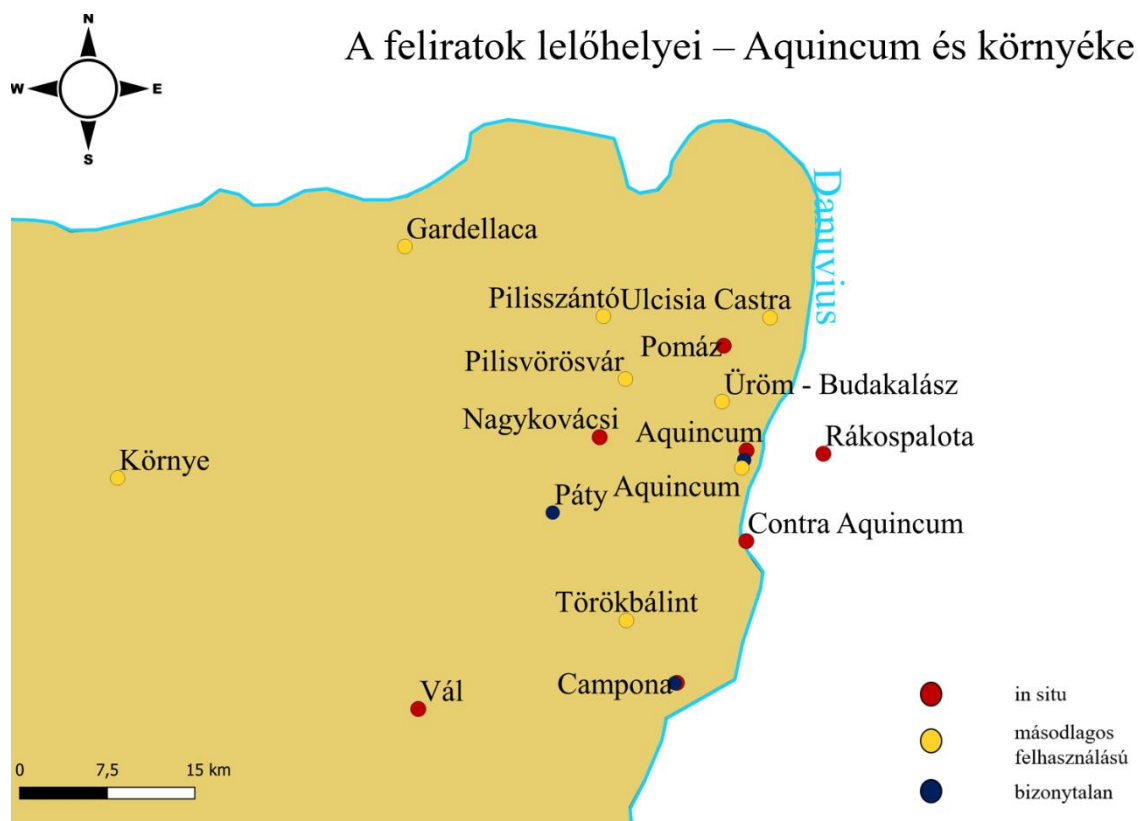
⁷⁹ Ld. melléklet 10., 11. és 12. ábra!

⁸⁰ CUPCEA 2018, 151-156.

⁸¹ Mindkét térkép saját szerkesztésű, és a QGIS programban készült. A georeferálás Horváth Zsolt alaptérképe szerint: <http://ebedszu.net/zsolt/portfolio/index.php> (u. l.: 2023.01.08. 12:06). A térképek területtartók, és 3. századi állapotokat ábrázolnak, de a korabeli eltérő földrajzi viszonyok miatt a folyók esetén 50-100, városok esetén 20-30m eltérés is lehet, ám ezek makrovizsgálatoknál elhanyagolhatóak.

6. ábra - A pannoniai és a térségbeli lelőhelyű feliratok

7. ábra - A feliratok lelőhelyei - Aquincum és környéke

(2) Másrészt – és ismét nem elhanyagolható tény – Septimius Severus koráig az aktív katonák csak kivételes esetekben házasodhattak. Ha párt választottak, a kapcsolatuk nem számított törvényes házasságnak (*matrimonium iustum/iustae nuptiae*), és szolgálati idő alatt született gyermekeik törvénytelennek minősültek (*sine patre filii*, rövidítve a filiatióban *S P F*). A centuriók magas rangjuknál fogva bizonyára jobban ügyeltek e törvény tiszteletére, vagy részint épp az juttathatta őket a centuriák élére, hogy a hadseregbe vonatkozó törvényeket nagyobb mértékben respektálták.⁸²

Ebben a fejezetben a családok összetételét ismerhettük meg. Úgy tűnik, hogy – bár a katonák igyekeztek származását és jogi státuszát illetően azonos eredettel bíró párt választani – rendkívül nyitottak voltak e tekintetben. Több alkalommal is különböző származású katonatársaik nőrokonait vették feleségül. Párjaikat eltérő módokon nevezik a feliratokon, ám arra sajnos nincs bizonyítékunk, hogy ennek jogi okai voltak-e. Végül a katonák alkalmi párválasztással kapcsolatos humoráról és műveltségéről is rendelkezünk információval. Nem zárhatjuk ki, hogy egy bordélyház falán tudatosan utaltak Plautusra.

A párok mellett gyermekeket is találunk a feliratokon, akik gyakran követték felmenőiket a katonai pályán, így 31 katonacsalád ismert a 130 feliratról. Ezek jellemzően provinciális vagy orientális származásúak. A frissen polgárjogot szerzett bennszülött vagy a tartományba vándorolt elemek számára jó lehetőséget biztosított a hadsereg a stabil anyagi helyzet megteremtésére. A katonai pálya vonzó mivoltát támasztja alá az is, hogy a feliratok alapján kevesen vesztették életüket a harcok közben. Ezek, illetve a közkatonák gyakori *aquincumi* letelepedése pedig kedvezett a családalapítási szándékaiknak, hiszen a szolgálati idejük alatt szinte az egész birodalmat bejáró centuriókhoz képest lényegesen több családtagot ismerünk az alacsonyabb beosztású katonák feliratairól.

⁸²Ráadásul a centuriók gyakran maguk is bíróként működtek, ezért saját hitelességük forgott volna kockán egy törvénytelen házasság esetén, vö. CUPCEA 2018, 157-159.

IV. A VAGYONI HELYZET

IV. 1. A TÁRSADALMI MOBILITÁS – CIVIL TISZTSÉGEK

Az egzisztenciális helyzetről már a korábbi fejezetekben volt szó, hogy ti. a katonacsaládok miképpen szolgálták egyrészt a társadalmi felemelkedést, másrészt a stabil vagyoni helyzet megteremtését. E fejezet azt tárgyalja, milyen egyéb, a feliratokon is ismert karrierlehetőségek nyílhattak a katonák családtagjai számára, valamint, hogy rendelkezünk-e valamiféle adattal a családok pénzügyi hátterére vonatkozóan

A társadalmi mobilitás problémáját a civil szférában is megvizsgálva az a tapasztalat, hogy a családtagok inkább felmenőiket követték a katonai pályán, mint, hogy valamilyen polgári vagy önkormányzati tisztséget vállaljanak. Ismerünk azért néhány ilyen példát is.

M. Ulpius Victorinus (18) Aquincumban *quaestor* volt valamikor a 3. század első felében. Nagyapja, M. Ulpius Victor a Legio II Adiutrixben szolgált. A család talán provinciális eredetű lehetett.

C. Firminius Castriciusnak (50) a beszélő neve is (ti. *castra* – 'tábor') katona felmenőket sejtet. A feliraton szereplő Primus vagy az apja, vagy a testvére, mindenesetre ő a Legio II Adiutrixben szolgált. Az italicus Firminiusok már rendelkezhettek polgárjoggal, mikor Pannoniába érkeztek, ahol talán őslakos, kelta származású feleségeket választottak maguknak (ti. Covernerta és Seia Litugena). Castricius valamikor a 2. század első felében lehetett Flavia Solva *aedilise*, vagyis egyedülként nem Pannoniában vállalt municipális tisztséget.

Egy M. Aurelius [---] (79) Aquincum *Augustalisa* volt valamikor a 3. század első két évtizedében.⁸³ 41 évesen hunyt el, és orientális eredetű lehetett.⁸⁴ Feliratának állíttatásáról libertusai, Augendus és Amandus gondoskodtak, akik egyben örökösei is voltak. A felirat kollégájának, Decimius Dionisiusnak és Aurelius Papiának, a Legio II Adiutrix veteránjának is emléket állít. Utóbbi vagy a vérrokona lehetett, vagy a patronusa, de a feliratról nem derül ki.⁸⁵

⁸³ Elsősorban azoknak adott ez a tisztség befolyást, akik nem rendelkeztek a megfelelő társadalmi státusszal, csupán vagyonuk emelte ki őket, de Alföldi András szerint még a 3. században sem állíthatjuk ezt kizárólagosan, ld. BT 1942 284-295.

⁸⁴ A 3. században a városi vezető rétegben is egyre nagyobb számban jelentek meg keletről bevándorolt családok tagjai, ld. ALFÖLDI: BT 1975, 132.

⁸⁵ Itáliában a *sevirek* és *Augustalisok* szinte teljes mértékben felszabadítottak, de a provinciákban is magas az arányuk, vö. ABRAMENKO 1993. Ugyanakkor Aquincumban a *sevirek* testületében számos *ingenuust* találunk, vö. ALFÖLDY 1958, 433-458.

P. Aelius Provincialis (114) Aquincum *sevirje* volt valamikor a 3. század során. Apjával együtt, aki ugyanezt a nevet viselte, és a Legio II Adiutrixben szolgált, talán eraviscus származásúak lehettek.

Végül a görögös nevű Claudia Irene (86) az egyetlen nő, akinek ismerjük a karrierjét. Az illyr eredetű Ti. Claudius Dasius libertája volt. A *manumissiót* követően az egyetlen társadalmi felemelkedést biztosító lehetőséggel élt, amely egy felszabadított számára elérhető volt: papi tisztséget vállalt.⁸⁶ Irene a 2. század utolsó harmadától a 3. század első harmadáig terjedő periódusban valamikor Ceres *collegium*ának a papnője volt.

Összegezve tehát azt láthatjuk, hogy csak néhányan vállaltak civil tisztséget a katonák rokonai közül. Ezek inkább második vonalbeli városi közfunkciók voltak. Ez érthető is: az említett hozzátartozók között libertus is található, vagy gyanítható róla, hogy az. Továbbá a közkatonák, altisztek a városi elitnél alacsonyabb társadalmi rétegből rekrutálódtak. Ez egybevág az eddigi kutatási eredményekkel, melyek azt mutatják, hogy azok a városi *magistratusok*, akiknek a karrierjében katonai posztokat is említene, többnyire *primipilariusok*, centuriók vagy lovagrendű tisztek voltak.⁸⁷ Az is megfigyelhető, hogy az etnikai hovatartozásuk nem volt fontos, hiszen találunk köztük itálíkt, provinciálist, bennszülöttet, orientálist és talán görögöt is. Ami sokkal lényegesebb lehetett, az minden bizonnyal a hadseregben való szolgálat által kiérdemelt társadalmi presztízs és vagyon volt, amely úgy tűnik, jelentősebb társadalmi tőkét kölcsönzött a család más tagjai számára is.

IV. 2. A VAGYON – A SÍREMLÉKEK KÖLTSÉGE, TÍPUSA

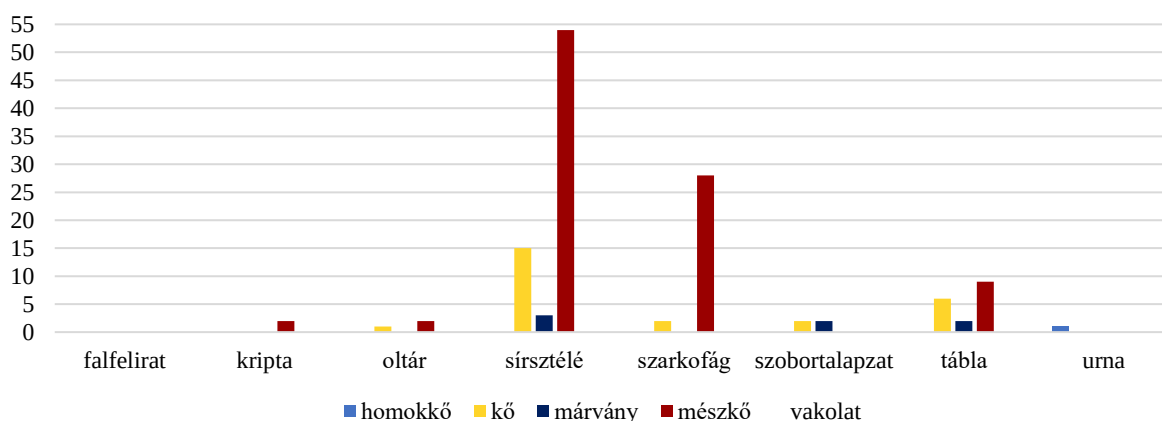
A vagyoni helyzetre talán utalhatnak a síremlékek típusai és anyagai is. Sajnos mindössze egy feliraton szerepel a feliratállítási költsége. Egy bizonyos Bato, Neritanus fia (93) vésette a feliratmezőbe, hogy a sírkő ára 800 sestertius volt (*ex HS n(ummum) DCCC*).⁸⁸ A felirat keletkezésének idején (120-140 között) egy közkatonai államilag meghatározott zsoldja 1200 sestertius volt, a síremlék tehát majdnem egy évi fizetésébe került.⁸⁹ A következőkben azonban, hasonló adatok híján, a síremlékek típusára és anyagára kell hagyatkoznunk.

⁸⁶ A *sevirek* között nagyobb volt a szabadok aránya, ld. Alföldy uo. Ugyan az Augustales testületére vonatkozóan, de hasonlóan BT 1975, 132-134. A kutatásban azonban vita van arról, hogy a két testület megegyezett-e, hiszen mindkettőt hat fő alkotta. Emonában bizonyosan elkülönültek, vö. | *im memor(iam)* | *T(iti) Velli(i) Ones(imi)* | 5 *IIIIIVir(i) et | Aug(ustalis) Emon(ae)* - *CIL* III 3836 + p. 1734. E vitához jó adalék P. Aelius Provincialis esete.

⁸⁷ WITSCHHELL 1995, 266-331, hasonlóan ARDEVAN 1989, 81-90.

⁸⁸ Ismert olyan síremlék is, amelyet egy veteránus kb. 12-15 ezer sestertiusnak megfelelő összegért állíttatott, ld. BT 1975, 139.

⁸⁹ SPEIDEL 1992, 88.

8. ábra - a feliratok anyaga és típusa⁹⁰

A diagramról azt olvashatjuk le, hogy a mészkő volt a leggyakoribb, hiszen majdnem a vizsgált feliratok fele ebből készült. Feltűnően kevés a szobortalapzat, illetve a márványból készült síremlék. Ez nem csak drágább, de nehezebben beszerezhető is volt. Ezen anyagból való M. Aurelius Claudianus centurio (2) ostiai sírfelirata, Aurelius Proculinus közkatona (46) síremléke, C. Firminius Primus veterán (50) és Kalendinus, Celatus fia, közkatona (51) sírtáblái, Salvius frumentarius (63) sírverse, C. Cornelius Verus beneficiarius consularis (111) sírsztéléje és T. Cominius Severus centurio (124) szobra. A márványból készült emlékekből 4 tiszté, 3 közkatonaé vagy veteráné, így nem lehet egyértelműen azt állítani, hogy a tehetősebbek drágább síremlékeket készítettek, és a márvány mint anyag ezt jelezhetné. Ugyanez figyelhető meg a kripták kapcsán is: ugyan költségesebb volt sírtábla helyett kriptát rendelni, a két kriptá egyike egy Aelius Silvanus nevű centurióé (67), a másik azonban egy, a felirat töredékessége miatt ismeretlen nevű veteráné (112).

⁹⁰ Ahol kő szerepel az anyag megnevezéseként, ott a katalógusban sem ismert az anyag, mert a felirat elveszett.

IV. 3. A TÁRSADALMI TŐKE – AZ ÖRÖKÖSÖDÉS KÉRDÉSE

A pénzügyi helyzet kapcsán lehet érdemes szólni a társadalmi tőke fontosságáról is.⁹¹ Mint a bevezetőben olvasható, a dolgozat vizsgálja az örökös – örökhagyó viszonyt is. Ennek azért van relevanciája, mert amennyiben valaki családalapítás nélkül halt volna meg, vagy minden élő rokonát elveszítette, úgy ezzel a jogi aktussal lehetett biztosítani a család generációkon átívelő gazdasági funkcióját, a vagyon átörökítését, de a család és az élő rokonok megléte mellett is dönthetett valaki úgy, hogy végrendeletében maga választja meg törvényes utódját.

Összesen 25 ilyen relációt ismerünk a feliratokról, és ezekből 8 alkalommal valamely vér szerinti családtag örökölt (2, 9, 18, 24, 67, 95, 97, 104). Továbbá Aurelius Dazanus (37) sírfelirata nagyon töredékes, ezen egy Aurelius az örökös, aki valószínűleg szintén rokon. Septimius Dasius felirata ugyanakkor (23) édesanyja mellett egy katonatársát is örököseként nevezi meg. M. Ulpius Ianuarius (60) felirata szerint maga is meghalt, valamint feleségét és *vernaculáját* is elveszítette, ezért örököséül – feltehetően, a feliraton nincs egyértelműen megnevezve – egy bajtársát jelölte ki. Egy M. Aurelius [---] (79) felirata szerint már nem volt sem élő rokona, sem élő kollégája (ti. Augustalis volt, ahogy az fentebb olvasható), ezért libertusai örökölték vagyonát.

További 13 esetben a felirat szerint nem volt családja sem az elhunytak, vagy már korábban meghaltak vér szerinti rokonai és nem tartotta fontosnak, hogy őket a feliraton feltüntesse (10, 25, 26, 54, 59, 70, 103, 105, 108, 111, 112, 124, 125). Ezen örökösök 4 esetben katonatársak, ám egyikük nem egyedüli örökös (59). Ami a származásukat illeti, egy kivétellel megegyezik az örökhagyóéval, és egyikük sem tartománybeli (26, 59, 70). A maradék esetekben hasonlókat figyelhetünk meg (25: a katona noricus, örököse ismeretlen; 54: a centurio szír, számos alakulatban megfordult, örököse neve és így származása is ismeretlen; 59: az egyik örökös katona, a másik ismeretlen, de az örökhagyóval együtt mindhárman kelták; 111: az örökhagyó katona és örököse is italikusok). Az látszik tehát, hogy ahol az örökös nem családtag, ott a katonák a tartományon kívülről érkeztek, nem alapítottak családot, így vagyonukat igyekeztek valamely Aquincumban élő „honfitársukra” hagyni.

Két további esetet kell még mindenképp tárgyalni az öröklés kapcsán – és ez már valóban egy nagyon jelentős társadalmi tőkéről tesz tanúbizonyságot. Q. Vatinius Adiutor (105), aki egy Pannoniába települt, romanizált kelta család leszármazottja lehetett, a legio centuriójaként szolgált. Feliratát örököse, Aelius Diodotus állíttatta, aki Septimius Severus és

⁹¹ BOURDIEU 1980, 2-3.

Caracalla idején a praetor tutelarís tisztségét tölthette be. Azt azonban nem tudjuk, honnan ismerhették egymást. Elképzelhető, hogy Diodotus tribunus laticlavius volt a legióban, és ez magyarázatot adna kettejük kapcsolatára. Fitz Jenő azt is felveti, hogy talán Adiutor patronusa lehetett, és utóbbi emiatt nyerhette el a centuriói pozíciót.⁹²

A másik személy szintén centurio, T. Cominius Severus (124), akinek feliratát egy császári procurator, T. Caesernius Macedo örökösként állíttatta. Utóbbi hivatali ideje alapján Fitz 101/102-104 körülre keltezi a feliratot. Macedo ekkor Pannonia és Dalmatia közös procuratora lehetett. Az öröklés hasonlóan a kapcsolati tőkén alapulhatott, hiszen Severus origója Vienna volt. Ő minden bizonnyal romanizált kelta volt, míg Macedo Fitz alapján aquileiai származású lehetett.⁹³

A családok vagyoni helyzetéről tehát kevés konkrétummal rendelkezünk. Mindössze egy sírkő állítási költségét ismerjük (800 HS), a többit megvizsgálva pedig az derült ki, a síremlékek anyaga nem utal közvetlenül a vagyoni helyzetre. A társadalmi tőkét illetően már pontosabb képet kaphattunk: ugyan népszerűbb volt a katonai pálya, néhányan katonák családtagjaiként városi tisztségeket vállaltak a későbbiekben. Ezek jellemzően nem a legfontosabb városvezetői pozíciók voltak, ám megszerzésükhöz szükségük lehetett a katona rokonok által megteremtett társadalmi tőkére. Ez utóbbi pedig néhány különleges esetben, mint azt Adiutor és Severus példáján láhattuk, igen nagy tiszteletben álló személyek barátságát és támogatását eredményezhette.

⁹² FITZ 1994, 637, 643, 649, 661, karrierjét ld. 676-677.

⁹³ FITZ 1994, 231-231.

V. ÉRZELMEK KIFEJEZÉSE A FORMULÁRIS SZÖVEGEKBEN?

A katonák családjainak összetételét már megismertük. Arra azonban csak nyomokban találtunk bizonyítékot, hogy milyen érzelmi viszony fűzte egymáshoz a családtagokat: ekként értékelhető például a sírkövekbe vésett 17 db *precíz* életkor.⁹⁴

A kapcsolatok emocionális dimenziójának újabb feltételezett indikátoraként az *érzelmi töltettel bíró melléknevek* vizsgálata a jelen alfejezet célja. A feliratok alapvetően formuláris szövegek, és gyakran kész sírkövekbe vésték a családtagok neveit, vagy legalábbis katalógusból, minták alapján választhattak a megrendelők,⁹⁵ mégis érdekes kérdés, hogy az érzelmi kötődést kifejező szavaknak mennyiben lehet jelentést tulajdonítani.⁹⁶

A 130-ból 71 feliraton találunk efféléket, melyek a feliratállító családtagjai, *szerettei* nevei mellett állnak. Általában felsőfokú melléknév formájában, ám ennek nincs nagyobb jelentősége. Összesen 74 jelzöt gyűjtöttem össze, melyek a következő szavak (és/vagy felsőfokaik): *benignus* (2x), *bonus* (4x), *carus* (13x), *dignus* (2x), *dulcis* (9x), *favens* (1x), *infelix* (2x), *merens* (általában *bene merens* formában, 12x), *pius* (27x) és *rarus* (1x). Végül a már említett Bato, Neritanus fia *obsequentissimus*nak, a legengedelmesebbnek nevezi katonatársát és egyben testvérét, egy bizonyos Mucar fiát, Pacatust (93). Felmerülhet persze a kérdés, hogy valóban testvérek voltak-e, hiszen az 1-2. században gyakran nevezték egymást a katonák *frater*nek a feliratokon,⁹⁷ ám azonos származásuk alapján elképzelhető, hogy féltestvérekként jelentkeztek a hadseregbe. A 74 érzelmi töltettel bíró melléknév közül ez az egy némiképpen más, ugyanis sem a halott iránt érzett szeretetre, sem az elvesztése miatti fájdalomra nem reflektál, sokkal inkább egyfajta távolságtartó tiszteletről árulkodik.

⁹⁴ Ld. 2. ábra!

⁹⁵ NÉMETH – KOVÁCS 2011, 54. A feliratok egyediségét természetesen az is árnyalja, hogy egy-egy kőfaragóműhely sajátos ismertetőjegyekkel rendelkezett, vö. ERDÉLYI 1974, 156-160, hasonlóan PHILLIPS 1976, 101-108.

⁹⁶ CHANIOTIS 2012, 299-328 már foglalkozott hasonlóval, ő azonban inkább néhány kevésbé formálisan szerkesztett felirat segítségével a szóbeli kommunikáció epigráfiában való megjelenését elemezte.

⁹⁷ LEE 2020, 119.

A fent említett melléknevek is bensőséges búcsúra utalhatnak, létezett azonban egy ettől is költségesebb és érzelmesebb módja a halottól való elköszönésnek: a sírvers. A 130 feliratból 3 ismert. A vállalkozás magas árát jelzi, hogy mindet valamilyen altiszt rendelte meg.

Iulius Asclepiades 33 éves fiának, Salviusnak állíttatta a feliratot, aki a Legio II Adiutrix frumentarius volt (63). A költemény egy sirmiumi sírkövön található, és Ábel Jenő szerint kifejezetten gyengén sikerült darab, hiszen a verslábai elég esetlegesek.⁹⁸ Asclepiadest nagy veszteség érte, mert fia, Salvius az ötödik elvesztett családtagja volt, és az ő halála szolgáltatott alkalmat arra, hogy síremléket emeltessen.

D(is) M(anibus) // -----] XXXVII Salvio ann(or)um XXXIII frum(entario) leg(ionis) II adi(utricis) / Iul(ius) Asclepiades caris suis hunc titul(um) / posui miserabile munus non satis / ut meruistis quattuor amissis te quin/tum Salvi flere necesse est adsidu{a}e / dum mea fata resistent te nunc amis/so domus inclinata recumbit depon(am) / luctus cum te sequar care per umbr(as) / dulce(m) meum Salvium liceat mihi dicer(e) / semper optaver(am) tumul(um) tu mihi ut facer(es) / tot bona tum carui merit(o) te care requiro

T. Iulius Fortunatus, az alakulat egyik centuriója szeretett Veturiájától búcsúzik feliratán, aki szerinte kitűnőségében és kegyességében összehasonlíthatatlan volt másokkal (106). Ez az aquincumi vers szintén picit döcögős metrikájú. Ivan Illich Kholodniak szerint szerzője pentametereket írt eredetileg, de nem tökéletesen,⁹⁹ míg Fehér Bence úgy véli, valójában hexameter a versritmus.¹⁰⁰ Utóbbi szerint a *post sex partus* kifejezetten a család kérésére került betoldásra. E részlet jól példázza, milyen nagy is volt a csecsemőhalandóság, hiszen hat gyermeket szült Veturia, ám mindössze egy maradt életben.¹⁰¹ Az vitás, hogy Veturia 27 évesen hunyt-e el, és 11 évesen adták férjhez, vagy 27 évesen házasodott volna, és további 16 évet élt Fortunatus feleségeként. Kuzsinszky Bálint és Németh Margit előbbi, Fehér Bence inkább az utóbbi mellett érvel. Talán mindkettő elfogadható, de amennyiben az első elképzelés a helyes, úgy ennek az előre eldöntött házasságnak eredetileg aligha lehetett érzelmi alapja, mégis könnyen átérezhető Fortunatus nagy fájdalma a sírvers szövegéből. Minden bizonnyal nagyon megszerette az ő Veturiáját.

⁹⁸ ÁBEL 1879, 177-178, hasonlóan KHOLODNIÁK 1897, 137.

⁹⁹ KHOLODNIÁK 1897, 10-11.

¹⁰⁰ TitAq 745.

¹⁰¹ SCHEIDEL – MORRIS – SALLER 2008, 34.

*Hic sita sum matrona genus nomen/que Veturia Fortunati coniux de patre Veturio nata
ter novenos misera et nupta bis octo / per annos unicuba uniuga quae post / sex partus uno
superstite obit / T(itus) Iulius Fortunatus (centurio) leg(ionis) II ad(iutricis) p(iae) f(idelis) /
coniugi incomparabili et insigni in se pietate*

A végére hagytam a legismertebbet, amely az Aquincumi Múzeumban is olvasható. E feliraton T. Aelius Iustus, a legio víziorgonistája búcsúszik feleségétől, Aelia Sabinától. Az ő esetük azért is érdekes, mert lényegében egy zenész házaspárról beszélünk. A Révay József vagy Adamik Tamás fordításában is olvasható, hexameterben írt, aquincumi versjegyeket mutató sírvers beszámol arról, miként pengette a lantot az egyébként nyilvános fellépéseket is vállaló művésznő. Adamik kiemeli, hogy ugyan megtalálhatók benne bizonyos tipikus elemei a feleségtől búcsúzó férjek verseinek, így például a látványos külső vagy a belső tartás, ugyanakkor majdnem unikális módon a sírvers a felesége művészetét és tehetségét állítja a középpontba. Adamik a *pulsabat pollice cordast* is egy tibullusi ihletésű részletnek tartja. Az is igencsak ritka, hogy a sírversben szerepeljen a pontos életkor, noha épp Veturia és Salvius emlékműve is tartalmazza ezt az adatot – igaz, utóbbié számokkal megadva. Összességében Adamik egyéni mondanivalóval bíró, külön megrendelésre készített és nem előre gyártott darabnak véli a sírverset.¹⁰²

*Clausa iacet lapidi coniunx pia cara Sabina / artibus edocta superabat sola maritu/m
vox ei grata fuit pulsabat pollice cordas / set(!) <c>ito rapta silet ter denos duxerat annos he/u
male quinque minus set(!) plus tres me(n)ses habebat / bis semptemque dies vixit h(a)ec ipsa
superstes spectata in po/pulo hydraula grata regebat sis felix quicumque leges te / numina
servent et pia voce cane Aelia Sabina vale T(itus) Ael(ius) Iustus // hydraularius salariarius
leg(ionis) II ad(iutricis) coniugi faciendum curavit*

*„Nyugszik e sírba bezárva a kedves, drága Sabina.
Mestere volt a zenének, a férje se győzte le ebben.
Hangja vidáman szállt, szépen pengette a lantot.
Hirtelen elnémult. Háromszor tíz nyara volt csak,
ötten, jaj, kevesebb, ám három hónapot élt még
s kétszer hét napot is. Mikor itt vízorgona sípján*

¹⁰² ADAMIK 1978, 184-188.

jókedvvel muzsikált, népünk hogy imádta e művészt!
Légy boldog, ha elolvasod ezt, s tartson meg az isten,
és zengjed kegyesen Aelia Sabina nevét!”
 (Adamik Tamás fordítása)

A jelzők és a sírversek mellett van még egy igazán különleges forrása a családon belüli érzelmi kötelék vizsgálatának: fennmaradt egy bizonyos Aurelius Pólión nevű legionárius által írt papirusz.¹⁰³ Ez pedig azért is értékes számunkra, mert nem csak a kapcsolatok emocionális vetületét vizsgálhatjuk meg a segítségével, de – a lupanar falán fennmaradt felirathoz hasonlóan (130) – bepillantást nyerhetünk a katonák műveltségébe is. A papirusz szövegét Kovács István átírásában és fordításában közlöm:

recto

Αὐρήλειο[ς] Πωλείον στρατ[ειώτης λε]γειῶ[νος] β
 βοηθοῦ · Ἡρωνεῖ [τ]ῷ ἀδελφ[ῶ κα]ὶ Πλουτου τῇ ἀδελ-
 φῇ καὶ μητρὶ [τῇ] Σεινουφει τῇ ἀρτοπόλει καὶ κύρα
 πλεῖστα χαίρειν. εὐχομα[ι ὑ]μᾶς ὑγειαίνειν
 νυκτὸς καὶ [ἡ]μ[έρα]ς, κ[α]ὶ τὸ προ[σ]κύνημα ὑμῶν πάντο- 5
 τε ποιῶ παρὰ πᾶσι τοῖς θεοῖς. ἐγὼ δὲ γράφων οὐκ ἀνα-
 πάωμαι ὑμεῖν. εἰμεῖς δὲ κατὰ νοῦ με οὐκ ἔχετε.
 ἀλλὰ ᾧ τὸ ἐμὸν ποιῶ γράφων εἰμεῖν πάντοτε,
 καὶ οὐκ ἀναπάομαι ὑμᾶς φέρων καὶ [κ]ατὰ ψυχὴν ἔ-
 χων εἰμ[ᾶς. ἀλλ’] οὐ[δ]έποτε μοι ἐγράψ[α]τε πε[ρὶ] τῆς ἡ- 10
 μετέρας · σωτ[ηρείας π]ῶς ἔχετε. ἐγὼ δ[ὲ] μεριμνῶ πε-
 ρὶ ἡμῶν ὅτι λαβὼν ἀ[π’] ἐμοῦ γράματα πολλάκις
 οὐδέποτε μοι ἀντ[ε]γράψατε εἶνα εἰδῶ [.]ες πῶς ἡμᾶς
 [.]π[. . .]ρ[. . .] ἀπὸν τὰς ἐν τῇ Παννωνείᾳ
 ἔπεμψα πρὸς ἡμᾶς. εἰμεῖ[ς] δὲ οὕτως με ἔχετε 15
 ὥς ξένον ἀφ’ ὑ[μ]ῶν ἐξηλθότα, καὶ χαίρετε ὅ-
 τι ε[. .]ειας τ[. .]ς τὴν στρατείαν. ἐγὼ δὲ εἰμεῖν (sc. εἶπον)
 τρ[έπ]ειν οὐκ ἐκὼν [. . .]πεισταις εἰς [τ]ὴν στρατείαν,

¹⁰³ ΚΟΒΑΪΣ 2015, 205-228.

ἀλλὰ μετενό[ησ]α τῶν . ου ἐξῆλθα ἀφ' ὑμῶν.	
ἐγὼ δὲ ἐπειστολ[ὰς] εἰμεῖν ἔγραψα ἕξ · ἡ δὲ ὑμεῖς	20
με κατὰ νοῦ μ[ὴ ἔχοι]τε, λήψωμαι κομείατον πα-	
[ρὰ] τοῦ ὑπατεικοῦ, καὶ ἐλεύσομαι πρὸς ὑμᾶς εἶνα εἰδῆ-	
τε ἐμὲ εἶναι ἀδελφὸν ἡμῶν. ἐγὼ γὰρ οὐδὲν	
{οὐδὲν} ἀφ' ἡμῶ[ν ἀπ]είτησα εἰς τὴν στρατείαν. ἀλ-	
λ[ᾶ λ]ογείζομα[ι ὑ]μεῖν ὅτει ἐμοῦ εἰμεῖν γ[ρ]άφον-	25
τος ἡμεῖς οὐδεὶς [.]ν λόγον ἔχει. εἰ δὲ γείτων	
η[.]ν ὑμῶν ἐμ[ὲ ἀδ]ελφὸν ἡμεῖ. καὶ ἡμεῖς μοι ἀν-	
[τ]εεγράφατε [.]ης μοι γράψαι τεις ἐὰν	
ἡμεῖν τὴν ἐπε[.]εις αὐτοῦ μοι πένψατε.	
ἄσπαισαι τὸν π[ca. 8] Ἀφροδείσειν καὶ Ἀτήσιων	30
[.]ουτειον [ca. 11]εῖν τὴν θυγατέρα αὐτοῦ	
[. .]ε[ca. 15] καὶ τὸν ἄνδρα αὐτῆς	
κ[α]ὶ Ὀρσινο[υφειν κ]αὶ τοὺς ὑγειοὺς τῆς ἀδελφῆς	
τῆς μητρὸς αὐτοῦ Ξ]ενοφῶνε καὶ Ουηνοφε	
[τ]ὸν καὶ προ[ca. 16]του Αὐρηλείους	35
[ca. 26]φειν τὴν φει-	
[ca. 29]δ[ca. 5]	
a recto bal margóján olvasható szöveg:	
[- - -]υ[- - -]ε[.] τὴν [ἐ]πιστολῇ[ν] δοτ[. .]	38
verso	
αγ [. . .]εῖν τεπυν[.] τοῖς ὑγειοῖς [καὶ] Σεινυφει τῇ ἀρτοφωλείσα [. .] συνγωνε[- - -]	39
τοπο[.] Πολείονος στρατειότου λεγειῶνος β βοηθο[ῦ][- - -]	40
[ca. 26] υ [.] εἰ [ca. 24][- - -]	41
[ca. 22] ψ [ca. 17] θ [.][- - -]	42
[. . τ]ῆς Παννονείας τῆς κάτω [ca. 17] η [ca. 14][- - -]	43
[ἀπ]όδος Ἀκουτονε Λεων [ο]ὔτρανῶ λειγει[ῶ]ν[ος - - -]	44
Αὐρηλείο Πολείονος · στρατειότη λεγεῶνος β βοηθοῦ εἶνα πέμψη εἰ πατρείδ[α - - -]	45

„Aurelius Pólión, a Legio II. Adiutrix katonája fivérének, Hérónnak, nővéérének, Plutunak és anyjának, Sinuphisnak, a kenyérárus úrnőnek szívélyes üdvözlét küldi. Éjjel és nappal azért imádkozom, hogy legyetek egészségesek, és az összes isteneknél rendre áldozatot mutatok be értetek. Én folyamatosan írok nektek, ti viszont nem emlékeztek rám. Én bizony megteszem, ami tőlem telik, mindig írok nektek, és szüntelen magamban hordozlak és lelkemben tartalak titeket. Mégsem írtatok meg nekem soha, hogy ti egészségesek vagytok-e. Pedig aggódom értetek, mert bár gyakran kaptok tőlem levelet, soha nem válaszoltatok, hogy tudjam, hogy ti ... bár távol vagyok Pannóniában, küldtem nektek (leveleket). Ti bizony, amióta eljöttem otthonról, úgy viselkedtek velem, mint egy idegennel, és örültök, hogy... Pedig én megmondtam nektek, hogy nem önként csatlakoztam... a sereghez, és megbántam..., hogy eljöttem tőletek. Én hat levelet írtam nektek. Ha pedig én nem jutok eszetekbe nektek, szabadságot fogok kérni a consularistól, és el fogok menni hozzátok, hogy tudjátok: a testvéretek vagyok. Mert én tőletek semmit nem kértem a bevonulásomkor. Nem feledem azonban, hogy míg én folyamatosan írok nektek, közületek senki egy árva szót sem válaszol. Ha pedig egy szomszéd... tőletek, hogy a testvéretek vagyok. Ti is írjatok vissza nekem ... írjon nekem valaki közületek ... küldjétek el nekem.

Üdvözlét atyámnak, Aphrodisiosnak és nagybátyámnak, Atésiosnak, ... a lányának ... és a férjének Orsinuphisnak és az ő anyai nagynénje gyermekeinek, Xenophónnak és Vénophisnak ... Aurelius ...

Címzés ... Tebtynisbe ... fiainak és Sinuphisnak a kenyérárusnak ... Pólióntól, a Legio Secunda Adiutrix katonájától ... Alsó-Pannóniából.

Add át Akutonos Leónnak a ... legio veteránjának Aurelius Pólióntól a Legio II. Adiutrix katonájától, hogy küldje haza...” (Kovács István fordítása)

A Legio II Adiutrix 217-ben tartózkodhatott Egyiptomban, amikor Caracalla parthus hadjáratához toboroztak katonákat. A levél Kovács szerint az ezt követő évekre datálható.¹⁰⁴ Úgy véli, Pólión privát használatra, saját költségén szerezte be a papiruszt. Nem túl gyakori módon a katona több személynek írta levelét, és a hivatalos levélformulákhoz hasonlóan alakulatát is pontosan megnevezte. Ugyan a szöveg tele van közhelyszerű fordulatokkal (pl. panaszok megfogalmazása, amiért a címzettől nem kap leveleket), ugyanakkor Kovács a tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy valószínűleg mélyebb érzelmi motiváció állt a levél megírása mögött. Erre vonatkozóan jelent bizonyítékot például az eltávozási engedély

¹⁰⁴ uő. 212.

(κομίσιατον – *commeatus*) kifejezés használata, amelyet nem egykönnyen kaphattak meg a katonák. Ami a legionárius műveltségét illeti, az egyiptomi nevek említése, a levél görög és a hadsereg latin nyelve alapján az sem elképzelhetetlen, hogy – ha eltérő szinten is – akár három nyelven is tudott.¹⁰⁵ Valószínű, hogy Pólión maga írta a levelét, és bár a levélírási formulákat ismerte, találunk a szövegben javításokat is, amit Kovács szerint felfokozott érzelmi állapota is indokolhat.¹⁰⁶ A katona számos rokonát megemlíti a levélben, akik közül – úgy tűnik – egyedül belőle lett katona. Szavaiból kiderül, hogy már megbánta a hadseregbe való belépést. Írása a keserű honvágyról és szerettei hiányáról tanúskodik, amit mindenképp érdemes lehet szembeállítani a katonacsaládok korábban tárgyalt jelenségével, hogy ti. sokak számára mennyire vonzó volt a katonai pálya.

Az érzelmi töltettel bíró melléknevek, valamint az ezeknél bensőségesebbnek és költségesebbnek is számító sírversek e vizsgálatok egy újabb dimenzióját nyitották meg. Különösen Aelia Sabina sírverse szemléltette, hogy néha egészen egyedi költemények is készülhettek a hitves iránti szeretetből, és a három felirat bizonyította, hogy lehet létjogosultsága a pontos életkoradatok szorosabb érzelmi kapocs indikátoraiként való értelmezésének, minthogy ezek mindhárom sírversben szerepelnek. Aelia Sabina esetében még a hónapokat és a napokat is feltüntették. Aurelius Pólión leveléből kiderült, hogy nem mindenki számára volt örömteli a hadseregben szolgálni, hiszen – távol egyiptomi hazájától és családjától – a magány és az elhagyatottság érzését olvashattuk ki a szövegből.

¹⁰⁵ Ez pedig nem volt példátlan, különösen a hadseregben, ld. Adams 2003, 529-540. Ugyanő a három nyelv levélbeli használatáról 541-543.

¹⁰⁶ uő. 215-221.

VI. ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatomban a Legio II Adiutrix hivatásos állományának családi körülményeit vizsgáltam meg. Párválasztási tendenciáik alapján egy nyitott közösségként kell az aquincumi katonákra gondolnunk, mert hiába egyezett meg több esetben a katonák és feleségük származása, még így is több, mint kétszer annyi esetben választottak eltérő etnikai vagy földrajzi eredettel bíró feleséget, mint ahányszor az amerikai fiatalok a 2010-es években.¹⁰⁷ Jogi értelemben már konzervatívabbnak bizonyultak: igyekeztek a családtagok polgárjogát és az öröklés gördülékenységét azonos jogállású nők feleségül vételével biztosítani.

A feleségválasztás kicsit egysíkú, normatív forrásait egy, a katonák szexuális életét és műveltségét egyszerre árnyaló, a pompeii falfirkákra erősen hasonlító, humoros felirat színesítette, ami még egy Plautus-allúzió lehetőségét is felvetette.

Láthattuk, hogy a katonai pálya mennyire vonzónak tűnt, hiszen 31 katonacsaládot ismerhettünk meg a feliratokról. E generációról generációra öröklődő hivatásválasztás nagy anyagi biztonságot és a társadalmi felemelkedés lehetőségét nyújtotta, ugyanis 14 családban is a felmenőkével azonos vagy annál is magasabb volt az új nemzedék katonáinak rendfokozata.

Általában azt feltételezhetnénk, hogy a katonák nagy számban harc közben estek el, ugyanakkor e tanulmány az ellenkezőjét bizonyította: bár Mócsy András életkorvizsgálatait alapul véve sikerült kimutatni, hogy a feliratokon szereplő férfiak zöme 25 és 45 éves kora körül hunyt el, mégsem ismerünk 6 feliratnál többet, amely azt igazolná, hogy a katona biztosan harc közben vesztette életét. Ugyan 32 esetben is árva, félárva vagy katonaözvegy maradt hátra az elhunyt katona után, 24 alkalommal is a szülőknek kellett szeretett gyermeküket eltemetniük.

A családalapítási hajlandóság tekintetében szembetűnőnek mutatkozott a különbség a közkatonák, az altisztek és a centuriók között. Minél magasabbra tekintettünk a ranglétrán, annál kevesebb családtagot ismerhettünk meg a feliratokról. Ennek okaiként pedig egyrészt a centuriók családalapítási szándékainak nem kedvező nagy földrajzi mobilitásukat, másrészt törvénytisztelő attitűdjüket nevezhettük meg.

Néhány példán keresztül abba is bepillantást nyerhettünk, miként nyílt lehetőség a társadalmi felemelkedésre, amennyiben nem a katonai pályán képzelte el valaki a jövőjét, ám összességében kevés civil karriert ismertünk meg. Az bizonyos, hogy a katona felmenőktől örökölt vagyon vagy a hadseregben szolgáló rokonok társadalmi presztízsében való részesülés komoly segítséget nyújtott egy polgári tisztség elnyerésében.

¹⁰⁷ Ld. III.1.!

A katonák és így a családok vagyoni helyzetéről nem sokat tudtunk meg, hiszen mindössze egy feliraton szerepelt a sírkőállítás költsége. Ez 800 sestertiusnak, vagyis majdnem egy közkatona egy évi zsoldjának felelt meg. A katonák pénzügyi helyzetét pedig aligha tükrözik a feliratok anyagai, hiszen igencsak változatos volt, hogy a közkatonák vagy tisztek milyen kövekből készítették síremlékeiket.

A dolgozat külön foglalkozott a vér szerinti rokonoknak nem minősülő örökösökkel. Azt állapíthattuk meg, hogy számos esetben érkeztek katonák a legióhoz család nélkül, és ilyenkor vagyonuk örököseiként valamely katonatársukat jelölték ki. Ez esetben a *frater* megnevezés a feliraton nem feltétlenül vér szerinti testvért jelentett. Néhányszor azonban az örökös személye igencsak komoly társadalmi tőkéről árulkodott: Aelius Diodotus mint praetor tutelaris, vagy T. Caesernius Macedo mint procurator Augusti mindenképp nagyon pozitív hatást gyakorolhattak az örökhagyó centuriók társadalmi megítélésére, illetve karrierjére.

Végül, a feliratok alapján úgy tűnik, hogy az eredendően formuláris szövegek rideg, kőbe vésett soraiban a jogi és gazdasági előnyökön túl az érzelmek, a szeretet jelei is kimutathatók. Az évre, hónapra és napra pontosan megadott életkorok – szemben a kerekítésekkel –, továbbá az elhunytak iránti kötődést vagy az elvesztett családtagok iránti gyászt reprezentáló, *érzelmi töltettel bíró melléknevek* mind ezt jelzik.

Ennél azonban mélyebbre is sikerült hatolnia a vizsgálódásoknak. Néhány esetben költséges sírverset állítottak az elhunyt rokonnak, az Aelia Sabinának írt hexameteres költemény pedig Adamik Tamás szerint is egyedi, a korabeli közhelyektől számos ponton eltérő, saját mondanivalóval bíró búcsú a nagy tehetségű énekesnőtől. Aurelius Pólión levele pedig cáfolja, hogy minden esetben olyan vonzó lett volna a hadseregben szolgálni: részben csüggedt, részben dühös írása egyszerre érezteti velünk a távoli Egyiptomban élő családtagjai fájdalmas hiányát, illetve a katona keserű honvágyát.

VII. BIBLIOGRÁFIA¹⁰⁸

- ÁBEL 1879 ÁBEL Jenő: Pannoniai verses feliratok. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 3, 1879, 1-342.
- ABRAMENKO 1993 ABRAMENKO, Andrik: *Die munizipale Mittelschichten im kaiserzeitlichen Italien. Zu einem neuen Verständnis von Sevirat und Augustalität.* (Europäische Hochschulschriften III, 547) Frankfurt am Main 1993.
- ADAMIK 1978 ADAMIK Tamás: Aelia Sabina, vale (CE 189). *Archaeológiai értesítő* 105, 1978, 184-188.
- ADAMIK 2009 ADAMIK Béla: *A latin nyelv története.* Budapest, 2009.
- ADAMS 2003 ADAMS, J. N.: *Bilingualism and the Latin Language.* Cambridge, 2003.
- AEPH *Archaiologike Ephemeris* (1837-).
- AIJ HOFFILLER, Viktor – SARIA, Balduin: *Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft 1. Noricum und Pannonia superior.* Zágráb, 1938.
- ALFÖLDY 1958 ALFÖLDY Géza.: Augustalen und Seviratperschaften in Pannonien. *ActaAntHung* 6, 1958, 433-458.
- ALFÖLDY 1959 ALFÖLDY Géza: Municipális középirtokok Aquincum környékén. *Antik Tanulmányok* 6, 1959. 19-30.
- ANDORKA 2006 ANDORKA Rudolf: *Bevezetés a szociológiába.* Budapest, 2006.
- ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS POPOVIĆ V. (Szerk.), *Archaeological investigations in Syrmian Pannonia. To the memory of Miodrag Grbić, Sirmium.* Belgrád, 1971.
- ARDEVAN 1989 ARDEVAN, Radu: Veteranen und städtische Dekurionen im römischen Dakien. *Eos*, 77, 1989, 81-90.
- AUSGRABUNGEN KUZSINSZKY B.: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Budapest, 1934.
- AUTONOMOUS TOWNS ŠAŠEL Kos M. – SCHERRER P. (Szerk.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien.* Pannonia 2. Ljubljana, 2004.
- BARKÓCZI 1964 BARKÓCZI László: The Population of Pannonia From Marcus Aurelius to Diocletian. In: *ActaArchHung* 16, 1964, 257-356.
- BARRIOS-LECH 2018 BARRIOS-Lech, Peter: The Place, the Pimp, the Profit: Puns on the Procurer's Name in Plautus' Poenulus. *The Classical World* 111, 2018, 485-501.
- BESTANDTEILE ERTEL C. – NÉMETH M.: *Bestandteile von römischen Grabbauten aus Aquincum und dem Limesabschnitt im Stadtgebiet von Budapest, CSIR Ungarn* 9. Budapest, 2010.

¹⁰⁸ A bibliográfia a katalógusban használt szakirodalmi rövidítéseket és azok feloldott könyvészeti adatait is tartalmazza.

- BOURDIEU 1980 BOURDIE, Pierre: Le capital social. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 31, 1980, 2-3.
- BRAUDEL 1958 BRAUDEL, Fernand: Histoire et Sciences sociales: La longue durée. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 13, 1958, 725-753.
- BT 1942 *Budapest története: Budapest az ókorban. 1-2. rész.* Szerk.: TOMPA Ferenc, ALFÖLDI András, NAGY Lajos. Budapest, 1942.
- BT 1975 NAGY Tibor – GYÖRFFY György – GEREVICH László: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig.* Szerk.: Gerevich László. Budapest, 1975, 83-184.
- BUD. RÉG. *Budapest Régiségei* (1989-2007).
- CAMPBELL 1978 CAMPBELL, Brian: The Marriage of Soldiers under the Empire. *JRS*, 68, 1978, 153-166.
- CHANIOTIS 2012 CHANIOTIS, Angelos: Listening to Stones: Orality and Emotions in Ancient Inscriptions. In: *Epigraphy and the Historical Sciences*. Szerk.: DAVIES, John és WILKES, John. Oxford, 2012.
- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*.
- CLE BÜCHELER, Franz – LOMMATZSCH, Ernst (Szerk.): *Carmina Latina Epigraphica*. Lipcse, 1930.
- CUPCEA 2018 CUPCEA, George: Centurions: military or social elite? In: *Social Interactions and Status Markers in the Roman World*. Oxford, 2018.
- DABROWA 1993 DABROWA, Edward: *Legio X Fretensis*. Stuttgart, 1993.
- DIXON 2014 DIXON, Suzanne: *The Roman Mother*. Oxfordshire, 2014.
- DOBÓ 1968 DOBÓ Árpád: *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinzielle Verwaltung*. Budapest, 1968.
- DOMASZEWSKI – DOBSON 1967 – DOMASZEWSKI, Alfred von: *Die Rangordnung des römischen Heeres*. Szerk.: DOBSON, Brian. Köln, 1967.
- DUCH 2017 DUCH, Michał: *Economic role of the Roman army in the province of Lower Moesia (Moesia Inferior)*. Gniezno, 2017.
- EE II *Ephemeris Epigraphica, Corpus Inscriptionum Latinarum Supplementum*. Berlin, 1872-.
- EPSTUD *Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien* (1986-).
- ERDÉLYI 1974 ERDÉLYI Gizella: *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*. Budapest, 1974.
- FEHÉR 2007 FEHÉR Bence: *Pannonia latin nyelvtörténete*. Budapest, 2007.
- FITZ 1994 FITZ Jenő: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I-IV*. Budapest, 1994.
- FÖLDI – HAMZA 1996 FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, 1996.
- FPA 2 FEHÉR Bence – KOVÁCS Péter: *Fontes Pannoniae Antiquae II*. Budapest, 2004.
- FPA 3-5 KOVÁCS Péter: *Fontes Pannoniae Antiquae III-V*. Budapest, 2006-2008.

- GIDDENS 2008 GIDDENS, Anthony: *Szociológia*. Budapest, 2008.
- GRÜLL 2018 GRÜLL Tibor: Origo as identity factor in Roman epitaphs. In: *Social Interactions and Status Markers in the Roman World*. Oxford, 2018.
- GUIDE NAGY Mihály: *Guide to the archaeological exhibitions in the Hungarian National Museum. Roman stones. Lapidarium*. Budapest, 2012.
- HAYNES 2013 HAYNES, Ian: *Blood of the provinces*. Oxford, 2013.
- HILFSTRUPPEN LÖRINCZ B.: *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit 1. Die Inschriften*. Bécs, 2001.
- HOUSEWORTH GRAYSON 2019. – HOUSEWORTH, Christina A. – GRAYSON, Keoka: Intermarriage and the U.S. Military. *Armed Forces and Society*. 45/4, 2019. 659-680.
- ICUR *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*.
- ILG (ADD.) ŠAŠEL Kos, Marjeta: *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III*. Faenza, 1979
- ILS DESSAU, Hermann (Szerk): *Inscriptiones Latinae Selectae I-III*. Berlin, 1892-1916.
- INTERCISA I. ERDÉLYI Gizella – FÜLEP Ferenc: *Intercisa I. (Dunapentele - Sztálinváros). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Budapest, 1954.
- KHOLODNIAC 1897 Kholodniak, Ivan Illich: *Carmina sepulcralia latina*. Petropoli, 1897.
- KOVÁCS 2014 KOVÁCS PÉTER: *A History of Pannonia during the Principate*. Bonn, 2014.
- KOVÁCS 2015 KOVÁCS István: Pannóniai legionárius levele (P. Tebt. 2.583), annak filológiai és műfaji elemzése. In: *Ingenia Hungarica I*. 2015, 205-228.
- KUZSINSZKY 1899 Kuzsinszky Bálint: Aquincum római feliratai. *Bud. Rég.* 1, 1899, 109-150.
- LEE 2020 LEE, A. Douglas: *Warfare in the Roman World*. Cambridge, 2020.
- LEFKOWITZ – FANT 2016 LEFKOWITZ, Mary R. – FANT, Maureen B.: *Women's Life in Greece and Rome. A Source Book in Translation*. London – New York, 2016.
- LES CARRIÈRES PFLAUM, Hans-Georg: *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*. Párizs, 1960.
- LEVISON 1898 LEVISON, Wilhelm: Die Beurkundung des Civilstandes im Altertum. Ein Beitrag zur Geschichte der Bevölkerungsstatistik. *Bonner Jahrbücher* 102, 1898, 1-82.
- LÖRINCZ 2000 LÖRINCZ Barnabás: Legio II Adiutrix. In: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Tome 1. Szerk.: LE BOHEC, Yann avec la collab. WOLFF, Catherine. Lyon, 2000, 159-168.
- MANDER 2013 MANDER, Jason: *Portraits of Children on Roman Funerary Monuments*. Cambridge, 2013.

MAREK 2017	MAREK, Bořivoj: The Hermeneumata (Pseudodositheana) and their didactic use. <i>Acta Universitatis Carolinae Philologica 2/ Graecolatina Pragensia</i> , 2017, 127-152.
MEYER 1990	MEYER, Elizabeth A.: Explaining the Epigraphic Habit in the Roman Empire: The Evidence of Epitaphs. <i>JRS</i> 80, 1990, 74-96.
MÓCSY 1959	MÓCSY András: <i>Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannkriegen</i> . Budapest, 1959.
MÓCSY 1963	Mócsy András: Az életkor ismerete a Római Birodalomban, <i>AT</i> , 1963, 201-211.
MÓCSY 1974	MÓCSY András: <i>Pannonia and Upper Moesia – A history of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire</i> . London, 1974.
MRT 7	DINNYÉS István – KÖVÁRI Klára – LOVAG Zsuzsa – TETTAMANTI Sarolta – TOPÁL Judit – TORMA István: <i>Magyarország régészeti topográfiája 7. A budai és a szentendrei járás</i> . Budapest, 1986.
NAGY 1991	Nagy Tibor: A Legio II Adiutrix pia fidelis jelenleg nyilván tartható lovagrendű tribunusai. <i>Bud.Rég.</i> 27, 1991. 23-44.
NESSSELHAUF 1959	NESSSELHAUF, Herbert: Das Bürgerrecht der Soldatenkinder. <i>Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte</i> , 8/4, 1959, 434-442.
PHILLIPS 1976	PHILLIPS, Edward John: A Workshop of Roman Sculptors at Carlisle. <i>Britannia</i> 7, 1976, 101-108.
PRK 1990	<i>Pannonia régészeti kézikönyve</i> . Szerk.: MÓCSY András – FITZ Jenő – LÖRINCZ Barnabás. Budapest, 1990.
RGNP	SCHOBER, Arnold: <i>Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien</i> . Bécs, 1923.
RIMSKA PLASTIKA	Dautova-Ruševljan, Velika: <i>Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije</i> . Novi Sad, 1983.
RIS	WEBER, Ekkehard: <i>Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark</i> . Graz, 1969.
RIU	<i>Die Römischen Inschriften Ungarns 1-6</i> . 1972 – 2001.
RÓMER 1875	RÓMER Ferencz Flóris: Kiadatlan római feliratok. <i>Archaeológiai Értesítő</i> 10, 1876, 26-59.
RWO 1	SCHALLMAYER, Egon – EIBL, Kordula – OTT, Joachim – PREUB, Gerhard – WITTKOPF, Esther: <i>Der römische Weihebezirk von Osterburken 1</i> . Stuttgart, 1990.
SALLER 1994	SALLER, Richard P.: <i>Patriarchy, property and death in the Roman family</i> . Cambridge, 1994.
SCHEIDEL – MORRIS – SALLER 2008	SCHEIDEL, Walter – MORRIS, Ian – SALLER, Richard: <i>The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World</i> . Cambridge, 2008.
SCHEIDEL 2001	SCHEIDEL, Walter: Roman Age Structure: Evidence and Models. <i>JRS</i> 91, 2001, 1-26.
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> , Amsterdam
SEP	KOVÁCS Péter – SZABÓ Ádám (Szerk.): <i>Studia Epigraphica Pannonica</i> , Budapest.

SOPRONI 1990	SOPRONI Sándor: Előzetes jelentés a bölcskei későrómai ellenerőd kutatásáról. <i>CommArchHung</i> 1990, 133-142.
SPEC. NOVA	<i>Specimina Nova Dissertationum ex (Instituto Historico/Institutis Historicis/Instituto Historiae Antiquae et Archaeologiae) Universtitatis Quinqueecclesiensis (de Iano Pannonio nominatae)</i> , Pécs 1985-.
SPEIDEL 1992	SPEIDEL, M. A.: Roman Army Pay Scales <i>JRS</i> 82, 1992, 87-106.
TITAQ	<i>Tituli Aquincenses</i> . I-IV. Szerk.: KOVÁCS Péter – SZABÓ Ádám. Budapest, 2009-2020.
TODMAN 2007	TODMAN, Donald: Childbirth in ancient Rome: From traditional folklore to obstetrics. <i>Australian and New Zealand Journal of Obstetrics and Gynaecology</i> , 2007, 82-85.
TOMAS 2015	TOMAS, Agnieszka: Female Family Members of the Legio I Italica Soldiers and Officers. A Case Study. In: <i>Colonisation and Romanization in Moesia Inferior. Premises of a Contrastive Approach</i> . Szerk.: Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba. Kaiserslautern – Mehlingen, 2015, 93-124.
TORMA 1883	TORMA Károly: Római cserépedény-bélyegek és karczolatok. II. közlemény. <i>Archaeológiai értesítő</i> 3, 1883. 1-72.
TREGGIARI 1991	TREGGIARI, Susan: <i>Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian</i> . Oxford, 1991.
ULCISIA CASTRA	MARÓTI Éva: <i>Die römischen Steindenkmäler von Szentendre - Ulcisia Castra</i> , Szentendre, 2003.
VEZETŐ	NÉMETH Margit: <i>Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában</i> . Budapest, 1999.
WAFFEN UND UNIFORM	Ubl, Hannsjörg: <i>Waffen und Uniform des römischen Heeres der Prinzipatsepoche nach den Grabreliefs Noricums und Pannoniens</i> . Bécs, 2013.
WITSCHHELL 1995	WITSCHHELL, Christian: Die Entwicklung der Gesellschaft von Timgad im 2. bis 4. Jh. n. Chr. <i>Klio</i> 77, 1995, 266-331.
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i> (1967-).